

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MODERN DEVLETİN GÖZÜ: GÖZETİMİN DOĞUŞU
VE DÖNÜŞÜMÜ

Buse DİRİK

Danışman

Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR

İZMİR-2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Modern Devletin Gözü: Gözetimin Doğuşu ve Dönüşümü” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../.....

Buse DİRİK

DECLARATION

I hereby declare that this master's thesis/non-thesis master's term project titled as "The Eye of the Modern State: The Birth and Transformation of Surveillance" has been written by myself in accordance with the academic rules and ethical conduct. I also declare that all materials benefited in this thesis consist of the mentioned resources in the reference list. I verify all these with my honour.

...../...../.....

Buse DİRİK

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Modern Devletin Gözü: Gözetimin Doğuşu ve Dönüşümü

Buse DİRİK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Kamu Hukuku Programı

İnsan, her zaman merak edilen bir varlık olmuştur ve öyle olmaya devam edecektir. Zihnine ve bedenine duyulan merak ile insan, bakışların odağına yerleştirilir. Bakış, kimi zaman ilahi bir gücü simgelerken kimi zaman devlet ya da serbest piyasa aktörleridir. Bakış, göz gibi kavramlarla metaforlaştırılan gözetim, doğuşundan günümüze değin insana dair bilgiyi elde etme yollarından birisidir. İnsana dair elde edilen bilgi, tüm iktidarlar için önemli bir güç sağlar.

Modernliğin bir boyutu olarak gözetim, insan toplumsallığının denetimini sağlar. İlk olarak modern iktidar, disipline etmeyi amaçlar ve toplumda “öteki” olarak işaretlediklerini kapatır; gözetim, bu amaca özgülünen mekanlarda sürdürülür. Bu anlayışın en somut örneği ise Bentham’ın Panoptikon tasarımıdır. Kurumsallaşmış gözetimin mekansal yansıması, Panoptikonlardır.

19. yüzyıl sonrasında panoptikonun “kapatarak disipline etme” amacını gerçekleştirememesi üzerine katı mekansallık kırılır ve yeni bir gözetim anlayışının hakim olduğu dönem başlar. Rousseau’nun “İnsan özgür doğar oysa her yerde zincire vurulmuştur.” cümlesi, panoptikon sonrası dönemi betimler; gözetim, gündelik hayata yayılmış ve insan her yönüyle kuşatılmıştır.

Çalışmada gözetimin eski yaşamdan bugüne dek geçirdiği dönüşüm incelenmiş ve günümüzün gözetim pratiklerine etik bir pencereden bakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gözetim, Panoptikon, Modernlik, Kapatılma.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Eye of the Modern State: Birth and Transformation of Surveillance

Buse DİRİK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Science

Department of Public Law

Public Law Program

Human beings have always been creatures that many have wondered about and will continue to do so. With the curiosity of his/her mind and body, the human is placed in the focus of the view. While the view sometimes symbolizes a divine power, sometimes it is the state or free-market actors. Surveillance, which is metaphorized with concepts such as view or eye, is one of the ways of obtaining information about human being from its birth to the present. Knowledge about human beings provides essential power for all political powers.

Surveillance, as a dimension of modernity, provides the control of human sociability. First, modern power aims to discipline and imprison what it has marked as “other” in society; surveillance is maintained in places designated for this purpose. The most concrete example of this conception is Bentham’s Panopticon design. The spatial appearance of institutionalized surveillance is the Panopticons.

After the 19th century, when the panopticon failed to realize its purpose of “discipline by imprisoning,” the rigid spatiality was shattered, and the period in which a new surveillance approach was dominant began. Rousseau’s “Human being is born free, but everywhere she/he is in chains.” sentence describes the post-panoptic period. Surveillance has spread to daily life, and human beings are surrounded in every aspect.

In the study, the transformation of surveillance from the ancient period to the present has been analyzed, and today's surveillance practices have been viewed from an ethical perspective.

Keywords: Surveillance, Panopticon, Modernity, Imprisonment.

MODERN DEVLETİN GÖZÜ: GÖZETİMİN DOĞUŞU VE DÖNÜŞÜMÜ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
DECLARATION	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
ŞEKİLLER TABLOSU	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETE TEORİK BAKIŞ

I. PRE-MODERN DÖNEME DAİR KAVRAM ÖRGÜSÜ	3
A. Toplum Nedir? Sorusuna Girizgâh Niteliğinde Yanıtlar	3
B. Pre-modern Dönemde İnsan Toplumsallığı ve Kontrol Mekanizmaları	5
1. Eskilde Toplumsal Kontrol	6
2. Eskilden Geleneksele Yaşanan Dönüş	9
II. GELENEKSEL TOPLUM	9
A. Gelenek Kavramı	9
B. Geleneksel Toplumun Özellikleri	11
1. Geleneksel Toplumda Hukuka Dair	12
2. Geleneksel Toplumda İktidar: Weber'in Geleneksel Otoritesi	13
C. Tönnies'in Perspektifiyle Topluluk ve Toplum Kavramları (Gemeinschaft/Gesellschaft): Gelenekselden Moderne Akış	15
D. İnsan Toplumsallığına İlişkin Başka Bir Ayrım: Mekanik ve Organik Dayanışma	16
E. Gelenekselliğin Sonuna Dair	17

F.	Eskil ve Geleneksel Toplumda Gözetim	18
III.	MODERNLİK ÜZERİNE KURAMSAL BAKIŞ	19
A.	“Modern”in Anlamları Üzerine Düşünmek	19
B.	Modern Toplum Üzerine Düşünmek	20
C.	Modernliğin Boyutları	21
1.	Modernliğin Kurumsallaşması: Ulus-Devlete Kısa Bir Bakış	22
2.	Ulus-Devlette Egemen İktidarın Dönüşümü Üzerine Düşünmek	23
3.	Ulus-Devlette Güç Tekeli	25

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETİN GÖZÜ: GÖZETİMİN DOĞUŞU

I.	MİMARİ TASARIM OLARAK GÖZETİM: PANOPTİKON	29
A.	Bentham’ın Panoptik Düşü	29
B.	Panoptikon Mektupları	30
C.	Panoptikonun Bir Adım Öncesine Dair Düşünmek	33
II.	BEDENLERİN DİSİPLİNE EDİLMESİ: KAPATILMA VE GÖZETİM DÜŞÜNCESİNE DAİR TARİHSEL AKIŞ	35
A.	Kapatılmanın Tarihi	35
B.	Kapatılmaya İlişkin Uygulamalar	37
1.	Genel Kapatılma Politikası Örneği: Hôpital Général de Paris	37
2.	Kapatılmanın Pandemik Yüzü: Cüzzam ve Veba	40
III.	YENİ BİR DİSİPLİN POLİTİKASI OLARAK KATEGORİK KAPATILMA VE PANOPTİZMİN DOĞUŞU	42
A.	Hapishane, Akıl Hastanesi Örnekleri Üzerinden Kategorik Kapatılma ve Biyopolitika	42
B.	Gözetim-Disiplin Çerçevesinde Panoptizm ve Panoptikon	44
C.	Panoptik Gözetim Mekanları Üzerine Bir Sonuç	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
PANOPTİK TOPLUMDAN SİNOPTİK GÖZETİME: GÖZETİMİN
DÖNÜŞÜMÜ

I. POSTMODERN GÖZETİM	52
A. Panoptik Gözetimin Sonu	52
B. Bauman Düşüncesinde Akışkan Modernlik	53
C. Gözetimin Dönüşümü Üzerine Düşünmek	55
D. Kontrol Toplumunun Oluşmasında Gözetimin Etkisi	56
E. Gözetimin Devlet Dışındaki Aktörleri ve Tüketime Övgü	57
F. Gözetim ve Güvenlik İlişisine Dair	60
G. Deleuze ve Guattari Düşüncesinde Gözetim Asemblajı	64
II. GÖZETİMİN YENİDEN ADLANDIRILMASI: SÜPERPANOPTİKON, SİNOPTİKON VE OMNİPTİKON	64
A. Mark Poster'in Süperpanoptikonu	65
B. Mathiesen'in Sinoptikonu	66
C. Pimenta'nın Omniptikonu	68
SONUÇ	71
KAYNAKÇA	75

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
Ed.	Editör
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya

ŞEKİLLER TABLOSU

Şekil 1: Jeremy Bentham'ın Panoptikon Tasarımı	31
Şekil 2: Panoptikonun İç Tasarımı	32
Şekil 3: İnsan Kusurlarının Düzeltilmesini Metaforlaştırıldığı Görsel.	39
Şekil 4: Abel Blouet'in Panoptikondan Esinlendiği Hapishane Tasarımı.	46
Şekil 5: 19. Yüzyıl, Petite Roquette Hapishanesi, Paris.	47
Şekil 6: Petite Roquette Hapishanesi'nin Gözetim Kulelerinden Birisi, Paris.	47
Şekil 7: Bernard Poyet'in Nouvel Hotel Dieu Gözetim Evi Tasarımı, Paris.	48
Şekil 8: Bernard Poyet'in Nouvel Hotel Dieu Gözetim Evi Tasarımı, Paris	48

GİRİŞ

Anlatıya göre, Antik Mısır mitolojisinde, gökyüzü tanrısı Horus, tüm insanlığı gözetler ve korur. Horus, Antik Mısır eserlerinde sıklıkla yırtıcı kuşların keskin gözleriyle tasvir edilir. Tüm insanlığı gözetleyen, herkesi ve her şeyi görebilen Horus'un gözü metaforu, gözetim olgusunu asırlar öncesine dayandıran mistik bir kaynak olarak karşımıza çıkar. İlerleyen süreçte de gerek tek tanrılı gerek çok tanrılı inançları benimseyen insanlar kutsal bir göz tarafından izlendikleri inancını korumuşlardır. Bu inanç, toplumsal denetimi sağlarken aynı zamanda belirli bir ölçüde toplum için uygunluklar ve yasaklar inşa etmiştir.

Modern devletin kurumsallaşması gözetim için bir dönüm noktası kabul edilebilir. Modern öncesi dönemde gözetim mekanizmaları ile, dini referansların dışında, vergiler hesaplanır, tarımsal üretim kontrol edilir. Ancak modernliğin dönüştürücü, dinamik ivmesiyle gözetimin de kurumsallaştığı ve dönüştüğü görülür. Gözetim, modern iktidara yeni bir toplumsal kontrol politikası sunar: Bireyler gözetlenir, disipline edilmek için kurulan mekanlara kapatılır. Özgürlük, toplumda disiplini sağlamak için feda edilendir. Zamanla arzu edilen disiplinin sağlanmadığı görülerek gözetim, kapatılma ve disiplin arasında kurulan bağ zayıflar. Zora dayalı kapatılmaya dayanan gözetim anlayışı, teknolojinin de gelişmesiyle rızaya dayalı, herhangi bir mekânsal sınır çizilmeksizin gündelik hayata yayılan bir anlayışa evrilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde günümüzün gözetim anlayışının idraki için modernlik öncesi dönemde toplumsal kontrol mekanizmalarının özellikleri ile eski, geleneksel ve modern dönemler arasındaki geçişler irdelenmiştir. Akabinde gelenek kavramının durağanlığı ile modernliğin dinamizmi karşılaştırılmış; modernliğin boyutları ve modern devletin özellikleri ile devam edilmiştir.

İkinci bölüm, gözetimin modern devlette yeni bir toplumsal kontrol aracı haline gelişini ve yeni bir iktidar tekniğinin doğuşunu içerir. Gözetim mekanlarının kuruluşu, bu mekanlardaki iktidar pratikleri, gözetimin kapatılma ve kapitalizmle olan ilişkisine değinilir.

Üçüncü bölümde gözetimin kurumsallaşmasından günümüze dek geçirdiği dönüşüm incelenmiştir. Bir iktidar pratiği olarak kapatılarak gözetim anlayışının terk

edilmesi; bu anlayışın yerini teknolojik araçlarla gerçekleştirilen, rızaya dayalı gözetime bırakması ile yeni gözetim tekniklerine karşı geliştirilen hukuki reaksiyonlara yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETE TEORİK BAKIŞ

I. PRE-MODERN DÖNEME DAİR KAVRAM ÖRGÜSÜ

A. Toplum Nedir? Sorusuna Girizgâh Niteliğinde Yanıtlar

“Toplum nedir?” sorusu ve yanıtları, insanlık tarihiyle yaşıt olmakla birlikte pek çok disiplinin de uğraşı olmuş ve halen zihinsel faaliyetlerin aktörlerinden biri olmaya devam etmektedir. Bu soruya verilebilecek tanımların ortak paydasında ise “birbiriyle etkileşimde bulunan ve ortak bir kültür taşıyıcısı insanlar” ifadesi yer alır¹. Toplum, devinimsel ve onu oluşturan insanların kültürel pratiklerini barındıran canlı, makro bir alandır².

Topluma ve toplumsallığa ilişkin soruların güncelliğini yitirmemesi, insanların kolektif yaşamı idame ettirme arzusunda saklıdır. Kimi düşünürler bu arzunun kaynağını doğaya dayandırırken kimileri de *yapay* bir arzu olduğu iddiasındadır. İnsanların türdeşleriyle yaşam arzusu, *toplumsallık*, Aristoteles’e göre, doğal bir durumdur; bu toplumu oluşturan doğallık aynı zamanda şehir devletlerini, *polisleri*, oluşturan motivasyondur³. İnsanlığın bu doğal oluşum içerisindeki rolü ise ancak polisi yasalarla düzenlemekten ibarettir.

Aristoteles, insanı politik bir hayvan olarak tanımlarken insanın iyi ve kötüyü, adil ve adaletsizi ayırma yetisine sahip olduğunu vurgular⁴ ve insanın ancak *toplum*, *koinonia*, *ortaklık* içerisinde, bu yetilerini kullanarak iyi bir hayata sahip olabileceğini ifade eder⁵. “İyi” gayesiyle bir araya gelen doğal insan birliklerinin erişebileceği en üst mertebe, polistir. Henüz sivil toplum kavramının icat edilmediği dönemde Aristoteles, devlet ve toplum kavramlarının iç içe geçtiği bir yapı sunar⁶.

¹ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, çev. Nilgün Çelebi, 5. Baskı, Atilla Kitabevi, Ankara, 2001, s. 73

² Mehmet Tevfik Özcan, **İlkel Topumlarda Kontrol Mekanizmaları Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2012, s. 39

³ Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan Akderin, 3. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 26

⁴ David Frisby ve Derek Sayer, **Toplum**, çev. Batuhan Bekmen, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2017, ss. 15-16

⁵ Andrew Heywood, **Siyaset**, çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla, 9. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013, s. 26

⁶ Frisby ve Sayer, s. 19

Devletin toplumla özdeş tutulduğu bir dönemde toplumun doğallığına karşı çıkan sofist görüş, doğallığın yerine insan iradesini koyarak toplumun yapay bir oluşum olduğuna dikkat çeker. İnsanı her şeyin ölçüsü olarak kabul eden sofistler, toplumun kaynağını eşitler arası bir sözleşmeye ve güce dayandırarak iki farklı yola ayrılmışlardır. Ancak toplumu oluşturan kaynağa ilişkin bu ayrılık, dönemin geleneksel anlayışına tepki olarak doğmuş ve çağlar sonra ortaya çıkacak kuramlara ilham vermiştir⁷. Yunan polislerinin yıkılması sonrası ortaya çıkan ve devletin kaynağına dair görüşlere yenilik getiren Epikürcü Okul da toplumun ve devletin yapay olduğunu bireyci bakış açısıyla dile getirirler. Epiküros'a göre, insanlar özünde bencildir ve bu bencillik beraberinde kaosu getirir. Güvensiz durumdan çıkmak için insanlar, tüm bencilliklerine rağmen, zımni bir sözleşme ile bir araya gelirler⁸. Kavramsal olarak devlet ile eşdeğer tutulan toplumun doğal birliktelik olduğu düşüncesi, her ne kadar karşıt fikirler ortaya çıksa da yüzyıllar boyu pek çok düşünürü peşinden sürüklemiştir.

Fikriyatında Aristoteles'in büyük etkisi olan Aquinolu Thomas, insanın doğal bir varlık olduğunu kabul eder ancak dünyevi devleti, üyelerinin iyiliği ve refahını amaç edinen insanın eseri olarak tanımlar⁹. Orta çağ İslam düşünürleri Farabi ve İbni Haldun öğretilerinde de devlet ve toplum eşdeğerdir¹⁰. İnsanın doğal olarak türdeşleriyle yaşama arzusunda olduğunu vurgulamışlardır¹¹.

Toplumun oluşmasındaki doğallık vurgusu, Hobbes'un erken dönem çalışmalarında da karşımıza çıkar. *Hukukun Unsurları* adlı eserinde Hobbes, Aristotelesçi geleneği sürdürerek toplumun *doğal* birlikteliğine dikkat çeker. İlerleyen süreçte ise *De Cive* ve *Leviathan* eserlerindeki fikir akışı artık toplumun doğallığına dair kanaatinden vazgeçtiğini gösterir¹².

Toplumun doğal bir birliktelik olduğuna ilişkin fikirlerin aksi istikamete yönelmesinde ve artık insan ürünü olduğunun kabulünde pek çok tarihi, siyasi ve sosyolojik gelişmeler yaşanmıştır. Bu önemli gelişmelerden biri de gelenekselden

⁷ Mehmet Akad ve diğerleri, **Genel Kamu Hukuku**, 16. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 13-14

⁸ Akad, s. 33

⁹ Akad, s. 55

¹⁰ Ülker Gürkan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 8. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015, ss. 71-72

¹¹ Akad, s. 81

¹² Frisby ve Sayer, ss. 20-21

moderne geçişle beraber devlet ve toplumun ayrı ayrı kavramsallaşmasıdır. Artık karşımızda insan iradesinin bir ürünü olarak modern devlet ve sivil toplum vardır. Hegel'e göre sivil toplumun bileşenleri; ihtiyaçlar, doğal zorunluluk ve insan iradesinin karışımıdır. Her insan türdeşleriyle varlığını ortaya koyar ve aynı zamanda insanın çeşitli ihtiyaçları türdeşleriyle bir bağımlılık ilişkisi yaratır¹³. Bu ihtiyaçlar, salt ekonominin etkin biçimde işlemesi olarak anlaşılmamalıdır; bu noktada insanın kendi türdeşleriyle yaşaması belirli ölçüde ortak düşmanlara karşı güvence sağlar¹⁴. Karşılıklı emek ve ihtiyaçların tatmini, özgürlüğün bir sonucu olarak mülkiyetin devlet tarafından korunması ve kamu yönetimi, sivil toplumun üç momentleri olarak zikredilmiştir¹⁵.

Toplum kavramının anlamındaki bu köklü değişim, modernlik ile olgunlaşır. Modernliğin topluma ve devlete sirayetine geçmeden önce insanın toplumsallığına ilişkin tartışmaya, modernliğin bir adım öncesinden, pre-modern toplumun modernlik ile birlikte dönüşümünden devam edilecektir.

B. Pre-modern Dönemde İnsan Toplumsallığı ve Kontrol Mekanizmaları

Hukukun anlamını insanlığın köklerinde aramak doğru bir güzergahtır. “*Ubi homo, ibi societas, ubi societas, ibi jus*”¹⁶ sözü de hukuku insana özgülemekte; insanı hukukla ilişkilendirmektedir¹⁷. Alman hukuk insanı Savigny de bu anlayışı, “*Hukuk tek başına hiçbir şeydir, hukukun özü bir açıdan bakıldığında insan hayatındadır.*” sözü ile besler. Nitekim hukukun ortaya çıkışı da kolektif bir yaşam idame etme arzusu ile sayı fark etmeksizin bir araya gelen insanlar ile mümkün kılınmıştır.

Birlikte yaşam içerisindeki insan ilişkilerinin tam bir uzlaşma içerisinde olması beklenemez. İnsan toplulukları içerisinde anlaşmazlıkların, zıtlıkların ortaya çıkışı ve

¹³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 159

¹⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları ve diğerleri, **Kral Devletten Ulus Devlete**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 58

¹⁵ Hegel, s. 163

¹⁶ “Nerede insan, orada toplum; nerede toplum, orada hukuk” anlamındaki Roma Hukukundan gelen bir deyiş.

¹⁷ Grigorij Ivanovic Tunkin, **Theory of International Law**, Harvard University Press, Cambridge, 1974, s. 237

kaos, birlikte yaşam arzusunun patolojik sonucudur¹⁸. Bu doğrultuda kargaşanın minimize edilmesi için normatif düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. İnsanın toplumsallaşmasıyla sosyal normlar ortaya çıkmış; ancak bu sosyal normlar, günümüze dek çeşitli etkenlerle dönüşüme uğramıştır.

Genel bir çerçeve ile sosyal normların kolektif yaşam arzusundan kaynaklanan ve *kendiliğinden* oluşan kurallar ile insan aklının ürünü olan kurallar olmak üzere iki biçimde meydana geldiği görülmektedir¹⁹. Sosyal normların rasyonel kanadı olan kurallar modernleşme sürecinde daha çok “hukuk kuralları” olarak adlandırılacaktır; insanın toplumsallaşmasıyla doğal bir akış içerisinde meydana gelen kurallar ise ahlak, din, örf ve adetler olarak örneklendirilebilir.

Öte yandan modern öncesi dönemin toplumsallığını ve sosyal kontrol mekanizmalarını özümsemek adına bu dönemi ilkel dönem ve geleneksel dönem olarak ikili ayrıma tabi tutmak daha uygun olacaktır²⁰. Bu noktada eskil toplumun özellikleri ve sosyal normların oluşumuna akabinde geleneksel dönemin özelliklerine değinilecektir.

1. Eskilde Toplumsal Kontrol

Merkezileşmiş bir kontrol mekanizmasından yoksun eskilde yasaklar ve uygunluklar ihtiva eden kurallara rastlanır. Bu kuralların orijini ise birlikte yaşam formunun beraberinde getirdiği iletişimdir. İnsanların iletişim halindeyken bulundukları davranışlarının, bireye özgü duygusallıktan sıyrılarak tekrarlandığı ve toplumsal bir sabit haline geldiği görülmüş²¹; toplumsal sabitlerin sürekliliği toplumsal nüfuz ve baskıyla sağlanmıştır²².

Sürecin doğal bir sonucu olarak eskilde oluşan uygunluklarla yahut yasaklarla yan yana kullanılacak iyi, kötü, adil, adil olmayan gibi değer yargıları da üretilmektedir. Olumlu ya da olumsuz değer üretimleri, Spinoza’nın düşüncesinde

¹⁸ Mehmet Şükrü Nar, “Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 108, Ankara, 2013, s. 274, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2013-108-1313> (19.04.2021)

¹⁹ Özcan, *İlkel*, s. 38

²⁰ Mehmet Tefvik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 11

²¹ Özcan, *İlkel*, ss. 54-55

²² Özcan, *Modern*, s. 12

insan bedeninin iyi ve kötü karşılaşmaları olarak tasvir edilir. Spinoza'ya göre insanın doğasıyla uyuşan ve bedenin kudretini artıran davranışlar iyi kabul edilir²³. Bu nedenle insan varoluşuna katkı sunan, iyi davranışlara yönelir, kötü olandan kaçınma gayretindedir²⁴. Toplumsal sabitlerle paralel olan davranışlar iyi, adil olarak nitelendirilirken; tam aksi yönde olanlar ise adaletsiz ya da kötüdür. Bu doğrultuda insanların, toplumsal sabitlerle çevrelenmiş “uygunluklar” alanı içerisinde yaşama eğilimi gösterdikleri görülmüştür.

Eskil yaşamın hukuka yaklaşan yanı ise yasak ve bu yasağın ihlali sonucunda ceza uygulanmasıdır. Bu nedenle eskil toplumlardaki bu uygunlukların ya da -ıttı olarak- yasakların, bugünkü anlamıyla hukukun mayasını oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Artık türdeşleriyle birlikte yaşayan insanın biyolojik özünün yanında toplumsal özünü de inşa etmesi gereklidir. İnsanın bu ikili yapısı Durkheim'in *homo duplex* (çifte insan) tabiri ile açıklanabilir; insanın arzu, iştah, bedenden oluşan doğallığının yanında aynı zamanda toplumsal yanı da bulunan bir organizmadır²⁵.

İlksel insanın toplumsal yanını inşa ederken kullandığı toplumsal sabitlerin bir başka kaynağı ise büyü, mitos veya ritüellerin oluşturduğu toplumsal bellektir²⁶. Eskil toplumun belleğine bakıldığı takdirde toplumun birbiriyle iletişim halinde ve günümüze nazaran daha homojen, karşılıklı bağımlılık içerisinde olan bireylerden oluştuğu görülür²⁷. Bu sosyal birliklere²⁸ zaman içerisinde kabile, klan veya takım gibi farklı isimler verilse de ²⁹ asıl dikkat değer nokta, eskil toplumda birlikte yaşam arzusunun somutlaştığı yapıların aynı totemi benimsemiş olmasıdır. Totemler, toplumsal belleği besleyen, eskiler arasında akrabalık bağı kuran şimdiki zamanın olgusuyken aynı zamanda ondan türediğine inandıkları geçmişe dair bir mittir³⁰.

²³ Ağaoğulları, ss. 32-33

²⁴ Ağaoğulları, s. 35

²⁵ Ülker Yükselbaba, “*Emile Durkheim'a Göre Toplum, Düzen ve Hukuk: Hukukun ve Cezanın Evrimi*”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 75, Sayı: 1, 2017, s. 198, <http://static.dergipark.org.tr:8080/article-download/82dd/8568/5153/5971c9f457b36.pdf> (20.11.2021)

²⁶ Jan Assmann, **Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik**, çev. Ayşe Tekin, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 85-90

²⁷ Eugen Ehrlich, **Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, çev. Aytun Mimar, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 34

²⁸ Ehrlich, s. 47

²⁹ Oktay Uygun, **Devlet Teorisi**, 6. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss. 18-20

³⁰ Emile Durkheim, **Enest Yasağı ve Kökenleri**, çev. Zeynep Bengü, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss. 7-8

Totem kavramını açıklayan pek çok bilim insanı, ilkel/primitif olarak nitelendirdiği Avustralya kabilelerine yönelmiş, açık bir şekilde totemleri gözlemleyebilmiş. Ancak “ilkel/primitif” sıfatı, “*gelişim sürecinin en başında olan, basit*” gibi anlamlarla sözlüklerde yer almış ve şimdiye kıyasla olumsuzlanan, daha aşağıda gösterilen bir kavram (*inferior*) gibi algılanmıştır. Nitekim tarihte bazı yazarlarca primitif/ilkel yahut yabani (*savage*) sıfatlarının, Euro-America³¹ kültürünün hâkim olduğu bölge dışında yaşayan insanlar için kullanılması da bu olumsuzlamanın bir yansıması kabul edilebilir³². Ancak totemist gruplara yalnızca *ilkel* addedilen Avustralya kabilelerinde değil, Afrika’nın büyük bir bölümünde, Hindistan’ın doğusunda, Kuzey Amerika Kızılderililerinde de rastlamak mümkündür. Öte yandan totemist anlayışın, Avrupa’nın ari, semitik ırklarında dahi görüldüğü tespit edilmiş olmakla birlikte günümüzde totemist gruplarla karşılaşmak şaşırtmamalıdır³³. Bu kavramsal olumsuzlamanın bir parçası olmamak adına çalışmada primitif/ilkel tabirinden kaçınılmaya özen gösterilmiştir.

Eskil toplumda sosyal birlikler, bir hayvan ya da bitkiyi; canlı ya da cansız objeyi totem olarak belirleyebilir; ancak totemin türü farklılık gösterse de işlevi değişmez. Totem, benimsendiği klanın atası olarak kabul edilir ve totemin tüm üyeleri koruyucu olduğu inancı yerleşmiştir. Toteme atfedilen bu anlam karşısında sosyal birlik; onu korumak, yok olmasını önlemek için üstün çaba sarf eder; totemi kutsar³⁴. Bu bakımdan eskilde totemin, günümüzün dinselliğine benzediği söylenebilir. Totemin kutsallığı, sosyal birliğin toplumsal kontrolü sağlamasında da önemli rol oynar. Toteme uygun kurallar vardır ve sosyal birliğin her üyesi bu kurallara uymak zorundadır. Uymama davranışının yaptırımı, klandan dışlanma veya ölüm gibi yaptırımlardır.

³¹ Bu tabir, genel olarak Amerika Birleşik Devletleri’nde ve Kanada’da yaşayan kültürleri yahut orijinleri Avrupa’ya dayanan insanları tasvir etmek için kullanılır.

³² Francis L. K. Hsu, “*Rethinking the Concept Primitive*”, *Current Anthropology*, University of Chicago Press, Cilt: 5, Sayı: 3, 1964, s. 169, <https://www.jstor.org/stable/2740177> (03.08.2021)

³³ Sigmunt Freud, *Totem ve Tabu*, 7. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020, s. 30

³⁴ Freud, s. 29

2. Eskilden Geleneksele Yaşanan Dönüş

Modern öncesi döneme genel bir perspektifle bakıldığında toplumsal denetim mekanizmalarının kuruluşunda ekonomi dışındaki etkenlerin belirleyici olduğu görülür³⁵. Eskilde belirli bir sosyal çevrede ve birbiriyle aynı/benzer toplumsal belleğe sahip bireylerin oluşturduğu toplumsallık biçiminin yerini, modernliğe ulaşmadan önceki evrede, modern öncesi uygarlıklar alır³⁶.

Aynı totemin taşıyıcısı sosyal birlikteki bireyler yerini ise nüfusun artması ve üretim araçlarının farklılaşmasıyla birlikte aynı egemenin hakimiyeti altında yaşayan farklı sosyal birlikteliklere bırakır. Bu dönüşüm, doğal olarak sosyal kontrol mekanizmalarının kaynaklarında da farklılaşmaya yol açar. Modernliğin bir adım öncesi ve modern toplumun inşa sürecinde egemen-tebaa arasındaki ilişki, eskile göre daha sert ve kırılğan bir yapıdadır. Bu doğrultuda toplumsal denetimin küçük ölçekli bir gruba ait mitler ve ritüellerle sağlanması mümkün değildir. Farklı niteliklere sahip insanların oluşturduğu sosyal birlikler, bir arada yaşama organizasyonlarını sağlayacak kurallara ihtiyaç duymuştur. Artık toplumsal denetim politika, hukuk ve din üçlüsü ile sağlanacaktır³⁷.

II. GELENEKSEL TOPLUM

A. Gelenek Kavramı

Gelenek kavramının tanımlanması pek çok disiplinin uğraşı olmuş ancak bu kavram, sınırları belirli bir tanım içine oturtulamamıştır³⁸. Farklı perspektiflerden bakılarak pek çok kez tanımlanma uğraşında, düşünce insanların “*Gelenek nedir?*” sorusuna verdikleri cevaplar, genellikle bir *antinomi* barındırır. Geleneğin karşısına çıkarılan kavramlar, sıklıkla modernlik, rasyonalizm ve tarihtir³⁹.

³⁵ Özcan, *Modern*, s.11

³⁶ Özcan, *Modern*, s.13

³⁷ Özcan, *Modern*, ss. 14-15

³⁸ James Alexander, “*A Systematic Theory of Tradition*”, *Journal of The Philosophy of History*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2016, s. 12, <https://philpapers.org/rec/ALEAST> (16.09.2021)

³⁹ Alexander, s. 6

Gelenek-modern ilişkisinin toplumsal yansımasında ise geleneğe ilişkin genellikle olumsuz anlama sahip olduğuna ve modernliğin geleneği tümüyle yok ettiğine dair kanaatler mevcuttur. Olumsuz bir anlama sahip olması bir kenara bırakıldığında gelenek-modern arasındaki ilişkiye şu pencereden bakılabilir: Geleneğin uzun soluklu olmaya yönelik direnci karşısında modernliğin toplumda yarattığı değişim ve özündeki dinamizm yer alır. Bu pencere, iki kavram arasındaki ilişkiyi daha sağlıklı ortaya koymaktadır.

Öte yandan bu iki kavram birbirinin ardılı değildir. Geleneksel ve modern pratiklerin iç içe geçtiği toplumlar, geleneğin ve modernliğin ardıl olmadığını, bir arada bulunabileceğini gösterir⁴⁰. Her ne kadar geleneksel toplumdan modern topluma geçişle beraber dönüşüm kaçınılmaz olsa da direncini devam ettiren geleneklere rastlanabilir.

Giddens, geleneği, “*belirli bir etkinlik ya da deneyimi yinelenen toplumsal uygulamalarla yapılanmış olan geçmişin, bugünün ve geleceğin sürekliliği içine yerleştirilen bir zaman ve uzam kullanma yolu*” olarak tanımlar⁴¹. Değişime karşı direncin en açık örneklerinden biri olan gelenek, nüfuz ettiği mekanlar, yüzeyler ve ilişki biçimlerindeki değişime yol açan sebeplerin üretimini yavaşlatır⁴². Değişime karşı ortaya konan direnç, geleneğe süreklilik kazandırır. Süreklilik ile birlikte devam eden nesiller, önceki nesillerin pratiklerine saygı duyar. Süreklilik ve saygı, geleneğin direncini perçinler⁴³⁴⁴. Bu direnç ile birlikte geleneğe “görev gerektirme” anlamı da eklenir⁴⁵. Geleneğin tezahürü olan eylemlerin çizdiği sınırlar içerisinde davranmayan bireyler ise bu görevi yerine getirmemenin bedelini öder⁴⁶.

Ancak geleneğin değişime karşı gösterdiği direnç, zaman zaman kırılma gösterir. Her kuşak, belirli pratikleri geleneğe ekler; bu nedenle gelenek, tamamıyla durağan bir özellik göstermez; geçmiş ile gelecek arasındaki ortaklığın ifadesidir⁴⁷.

⁴⁰ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, 9. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 42-43

⁴¹ Giddens, s. 42

⁴² Fichter, s. 173

⁴³ Bronislaw Malinowski, **İlkel Toplum**, çev. Hüseyin Portakal, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998, s. 14

⁴⁴ Giddens, s. 45

⁴⁵ Raymond Williams, **Anahtar Sözcükler**, 7. Baskı, çev. Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 387

⁴⁶ Max Weber, **Ekonomi ve Toplum-1. Cilt**, çev. Latif Boyacı, Yarı Yayınları, 2018, İstanbul, s. 133

⁴⁷ Vahdet İşsevenler, **Doğal Hukuk Sorunu Aristoteles’in Politika’sı & Hobbes’un Leviathan’ı**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2021, ss. 16-17

Bu ortaklıklar bütününün devamına ve yeniden üretilmiş biçimlerine duyulan saygı, büyük oranda rasyonellikten uzaktır⁴⁸. Sürekliliği olan ve saygı duyulan gelenek, rasyonelliğin süzgecinden geçmeyen bilgi içermekte ve topluma hâkim olan otoritelerce icat edilmektedir. Bu noktada toplum, geleneği sorgulamaksızın eyleyen, besleyen ve aktarandır⁴⁹.

B. Geleneksel Toplumun Özellikleri

Amerikalı sosyolog William Graham Sumner, insanlık tarihine bakıldığında ilk görevin hayatta kalmak olduğunu söyler. Bu görevi yerine getirirken insan, edindiği tecrübeler rehberliğinde hazzı ve acıyı ayırt edebilme yeteneğini geliştirir⁵⁰. Bu yeteneği kazanabilen, acıdan uzaklaşıp hazzı yaklaşılabilen insanlar ise hayatta kalmaya dair tecrübelerini zaman içerisinde bir araya getirerek gelecek nesillere aktarırlar. Bu sayede toplumda hazzı, hayatta kalmaya yönelik yapıp etme biçimlerinin süreklilik kazanmasıyla gelenekselliğin inşası başlar. Weber'e göre, geleneksel toplumda tekrar eden davranışlar, alışılmış güdülere verilen otomatik tepkilerden ibarettir⁵¹ ve gelenekselliğin bu kısır döngüsü de geleneğin uygulama geçmişinin uzun olmasından kaynaklanır.

Çoğunlukla feodal toplum ile temsil edilen geleneksel toplum, Macpherson'un üç aşamalı gelişim çizgisinin ilk basamağını oluşturur⁵². Macpherson'a göre geleneksel toplumda üretimin devamlılığını ve düzeni sağlama amacıyla belirli gruplar ya da kişiler görevlendirilmiş, bu görevlendirme de gelenek ve din aracılığıyla sağlamlaştırılmıştır. Tanrı'nın emriyle kişi, belirli bir sınıf ya da meslek grubuna yöneltelen insan, modern toplumdaki özgür ve özerk türdeşine benzememektedir⁵³.

Öte yandan toprak üzerinde özel mülkiyet yoktur ancak topraktan belirli bir ölçüde ve şartlarda yararlanılabilir. Görevlendirilen kişi ya da gruplar, toprak

⁴⁸ Engin Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin**, 3. Baskı, Zoe Kitap, İstanbul, 2019, s. 7

⁴⁹ Topuzkanamış, s. 10

⁵⁰ Roger Cotterrell, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, çev. Saim Üye, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 37-38

⁵¹ Weber, s. 133

⁵² Özcan, *Modern*, s. 62

⁵³ Topuzkanamış, s. 44

üzerindeki tasarrufları egemen adına yürütür ve emek, toprağa, efendiye bağımlıdır⁵⁴. Toprağı ve emeği elinde bulunduran hem hukuken hem de ekonomik olarak hâkim konumdadır⁵⁵. İnsan emeği, bir işgücü olarak değil bir nesne olarak değerlendirilir. Emeğin özgür olmadığı bir piyasa ekonomisi, Marx'ın kapitalizm öncesi toplum tasvirine denk düşer. Buradan hareketle, geleneksel toplumda insan, kendine has bir kimlik yaratabileceği özgür ortamdan yoksundur, mensup olduğu birliktelikleriyle anılır ve değerlendirilir⁵⁶.

1. Geleneksel Toplumda Hukuka Dair

İnsanlık, varoluşundan bu yana sosyal kontrolün ve düzenin sağlanması arzusunda. Ancak bu arzunun hayata geçirilmesinde kullanılan araçlar ile insan toplumsallığına yansıma biçimleri zaman içerisinde farklılaşmıştır. Modern öncesi dönemde bu farklılaşmanın somut örneklerinden biri de merkezileşmiş siyasi iktidar tarafından bireye dışarıdan dayatılan ve aklın bir ürünü olan hukuk kurallarının olmamasıdır⁵⁷.

Merkezileşmiş siyasi iktidar tarafından bireylere dışarıdan dayatılan bir hukuk sisteminin olmaması, yeknesak toplumsal kontrol düzenini mümkün kılmaz. Tek bir siyasi iktidarın hukukuna tabi olmayan birlikteliklerinin sosyal kontrollerinde önceki nesillerden devraldıkları ve sürdürdükleri gelenek pratikleri ile din önemli yer tutar⁵⁸. Bu nedenle geleneksel dönemin hukuk anlayışı, *Alman yazarların deyimiyle*, genel bir hukuku (*allgemeines recht*) oluşturan ancak ortak bir hukuku (*gemeines recht*) oluşturamayan bir yapı olarak açıklanabilir⁵⁹.

Öte yandan geleneksel toplumun modern dönemden ayrılan diğer yanı dinin her açıdan belirleyici bir olgu olmasıdır⁶⁰. Weber, toplumda mevcut aktörlerin bir düzeni meşru kılma vasıtalarına geleneği ve dini örnek olarak gösterir⁶¹. Modern öncesi dönemde din, iktidar yapılarını, gelenekleri ve sosyal kontrol mekanizmalarını

⁵⁴ Özcan, *Modern*, s.63-64

⁵⁵ Akad, s. 45; Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.243

⁵⁶ Topuzkanamış, s. 43

⁵⁷ Ehrlich, s. 37

⁵⁸ Ehrlich, s. 37

⁵⁹ Ehrlich, s.35

⁶⁰ Topuzkanamış, s. 16

⁶¹ Weber, s. 146

besler⁶² ve yönlendirir. Bu düzenin topluma sirayeti, geleneğe saygı ve inancın kutsallığı ile güçlenir.

Geleneksel toplumun zamansal eşdeğeri olarak Orta Çağ’a hâkim olan “*tüm iktidarlar Tanrı’dan gelir*” anlayışı da dinin politikaya ve hukuka etkisini ortaya koyar. Bu noktada Aquinas’ın *ölümsüz yasası*, modern öncesi döneme dinin meşruiyet kazandırıcı etkisini somutlaştıran bir örnek olacaktır. Aquinas’ın ölümsüz yasası, evrenin Tanrı tarafından yönetildiği vurgularken aynı zamanda tüm yasaların ölümsüz yasaya uygun olması gerektiğini ifade eder⁶³. Ölümsüz yasa, *bir nevi*, yeryüzünde insanları disipline eden bir gözdür. Tüm yasaların kaynağıdır ve meşruluk kazandıran bir göz olarak insanlığa rehberlik eden ve gözetleyendir. Bu sayede geleneksel toplumda iktidarın ve yasanın ihtiyaç duyduğu meşruiyet, dinden sağlanır.

Erken Orta Çağ’da güçlenen Kilise, 10. Yüzyıl ortalarında Batı Avrupa’nın en güçlü kurumlarından biri haline gelmiştir⁶⁴. Merkezileşmiş siyasal iktidardan yoksun iklim, Kilisenin hem dünyevi hem ruhani iktidar olmasını kolaylaştırmış; dinin siyasallaşması da doğal hukuku yeniden canlandırırken hukukun odağına ilahi vahyi koymuştur⁶⁵. Bu noktada geleneksel toplumda hukuk, tek cümle ile meşruiyetini dinden ve sürdürülegelen geleneklerden alan “olması gerekenler” bütünü haline gelmiştir.

2. Geleneksel Toplumda İktidar: Weber’in Geleneksel Otoritesi

İktidar⁶⁶, etkin bir gücün belirli konularda yahut her alanda emirler yöneltmesi üzerine bu emirlerin muhatabı iradeler üzerinde itaat ve uyma davranışı doğuran bir kavramı işaret eder⁶⁷. İtaat ve uyma davranışının doğması farklı nedenlere dayanabilir. Geleneksel toplumda bu davranışları doğuran nedenler ise

⁶² Özcan, *Modern*, s. 17

⁶³ Uygun, ss. 153-154

⁶⁴ Akad, ss. 46-48

⁶⁵ Akad, s. 49

⁶⁶ Weber’in terminolojisinde egemenlik, iktidar ve otorite kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

⁶⁷ Weber, s. 331

gelenek ve ona duyulan inançtır. Toplumda geleneğe duyulan dirençli saygı, geleneği ve inancı arkasına almış geleneksel iktidara da meşruiyet kazandırır⁶⁸.

İktidara duyulan bağlılığın bir diğer dinamiği ise aynı ortaklık hissiyle bir arada bulunma duygusundan kaynaklanan kişisel bağlılıktır. Bu doğrultuda modern devletin iktidarında görülen rasyonel bürokrasinin yerinde kişisel bağlılığa dayanan, aynı geleneği devralan ve sürdüren tebaa vardır. Tebaa ile geleneksel iktidar arasındaki ilişkiyi düzenleyen yine geleneksel iktidardır ve geleneksel iktidarı çevreleyen idari kadro ise rasyonel bir hiyerarşiden, yönetsel bilgiden ve açıkça tanımlı bir görev alanından yoksundur⁶⁹.

Hukukilikten yoksun olarak kurulan, kişisel bağlılık ve itaat ile beslenen geleneksel iktidar, çoğu zaman despotiktir ancak tebaanın gündelik hayat çerçevesinde gerçekleştirdikleri eylemleri kontrol altına almaya çalışmaz⁷⁰ ve iktidar ile tebaa arasında modern devlette görülen yönetici-yönetilen gruplar arasındaki keskin sınıf çatışmasına rastlanmaz. Dolayısıyla geleneksel iktidarın hakimiyetinde toplumu dönüştürücü sınıf mücadeleleri yoktur ve önem arz eden üretimin devamlılığıdır. Üretim devam ettiği sürece, geleneksel iktidar, tebaasını disipline etmeyi amaçlayan bir gözetim altında tutmaya ihtiyaç duymaz⁷¹.

Tebaanın günlük hayatından ziyade geleneksel iktidar için önem arz eden nokta tarımsal üretim üzerinden alınacak vergidir. Vergilerin toplanması, geleneksel iktidarın tebaaya ulaştığı nadir yollardan birisidir. Tebaadan alınacak vergilerin hesaplanması için tarımsal faaliyetleri ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen alışverişler kayıt altına alınır. Geleneksel iktidarın bilme arzusu yalnızca ekonomik sebeplerle sınırlıdır⁷².

Üretimin devamlılığına emeğini özgüleyenler için ise bu döngüden çıkmak zordur. Çünkü toprağın işlenmesi, kendi hayatlarının devamlılığı için de gereklidir, bu nedenle geleneksel toplumda toprağa bağlı bir yaşam biçimi gözlemlenir.

⁶⁸ Max Weber, **Bürokrasi ve Otorite**, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2015, s. 55

⁶⁹ Weber, *Ekonomi*, ss. 346, 348

⁷⁰ Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, çev. Cümhur Atay, 2. Baskı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 93

⁷¹ Giddens, *Şiddet*, s. 95

⁷² İbrahim Yücedağ, “Modern Toplumda Denetim Asemblajı”, **SDÜ Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 41, 2017, s. 164, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/348238> (03.03.2022)

Ekonomik olarak anlamlı kabul edilen insan ve emeği, kamusal alanın bir öznesi haline gelmesi modern devlet ile mümkün olacaktır⁷³.

C. Tönnies'in Perspektifiyle Topluluk ve Toplum Kavramları (Gemeinschaft/Gesellschaft): Gelenekselden Moderne Akış

Modern-geleneksel topluma ilişkin başka bir düşünsel ayrım, Ferdinand Tönnies'in topluluk ve toplum kavramlarına ilişkindir⁷⁴. Bu ayrımın odağında ise insan birlikteliklerini oluşturan iradenin rasyonelliğe ne ölçüde yaklaşabildiği yer alır. Topluluğu oluşturan irade, organikdir⁷⁵. Tönnies'e göre, organik irade, geçmiş nesillerden devralınan, beslenen yapıp etme biçimlerini, yaşam tarzlarını, ortak ideallerini sürdürme gayretindedir. Organik irade ile şekillenen ilişki biçimlerinde rasyonelliğe rastlanmaz, oluşan ilişkilerin merkezinde genellikle duygusal, geleneksel, dini ya da seksüel bağlar vardır. Aile, topluluğun kan bağına dayanan belirgin ve yaygın örneğidir⁷⁶. Bu noktada topluluğun hayatı, otorite ve itaat ikilemiyle ilerler⁷⁷.

Tönnies, topluluk kavramını genellikle coğrafi ve ticari hareketliliğin oldukça sınırlı olduğu, homojen bir kültürün insan toplumsallığını yoğun olarak etkilediği, geleneğin ve dinin başat rol oynadığı insan birlikteliklerine atfetmiştir. İnsan ile toprak arasındaki ilişki yalnızca tarımsal üretimle sınırlıdır, bu nedenle topluluk, ekili-biçili topraktan uzaklaşmaz, onun çevresindedir⁷⁸.

Organik iradenin yerini rasyonel iradeye bıraktığı toplum kavramında ise topluluktan kopuş ve köklü bir değişim vardır. Bu değişimlerin başlıca nedeni ekonomik etkinliğin tarımdan ticarete ve sanayiye doğru yön değiştirmesidir. Artık toplumda bireyler, ekonomik faaliyetlerinde ve diğer bireylerle olan ilişkilerinde daha rasyonel ve çıkarlarına yönelik eylemler geliştirmektedir. Çünkü rasyonel irade egemen olduğu ilişkilerde, mekanlarda bireyi üretime yönlendirir⁷⁹. Tönnies'e göre,

⁷³ Giddens, *Şiddet*, s. 97

⁷⁴ Topuzkanamış, s. 27

⁷⁵ Nilgün Çelebi, **Sosyoloji Notları**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 280

⁷⁶ Weber'den aktaran Topuzkanamış, s. 28

⁷⁷ Çelebi, s. 281

⁷⁸ Martin Slattery, **Sosyolojide Temel Fikirler**, çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2014, ss. 59-60

⁷⁹ Çelebi, s. 282

modernliğin getirdiği ekonomideki köklü değişiklik neticesinde toplumda duygu ve yakınlık odaklı ilişkilerin yerini ekonomik ilerleme endeksli statü mücadelesi alır.

Bir toplulukta yaşayan ve salt o topluluğun bir üyesi olduğu için anlamlı kılınan insan, toplumun bir bireyidir ve bireyleri bir arada tutan motivasyon geçmişten intikal eden gelenekler, din yahut ortak eylemsellikler değil, sözleşmedir. Birey, toplumu oluşturan sözleşmenin rasyonel eyleyen bir tarafıdır. Artık homojen bir kültürün yerini farklı kültürlerin iç içe geçtiği karmaşık ve heterojen bir kültür örgüsü sunan bir toplum kavramı vardır⁸⁰. Tönnies tipolojisindeki toplum kavramının sosyal organizasyonu da modern devlet olarak adlandırılır⁸¹.

D. İnsan Toplumsallığına İlişkin Başka Bir Ayrım: Mekanik ve Organik Dayanışma

Durkheim, geleneksel-moderne ilişkin ayrımı, organik ve mekanik dayanışma kavramlarıyla ortaya koymuştur. Durkheim'a göre toplum, sosyal bir bütünlüktür; bu sosyal bütünlüğün amacı ise ortak iyiye yönelmek ve her daim ahlakiliğin sınırları içerisinde kalmaktır. Bu noktada Durkheim tipolojisinde ahlakiliğin ve ortak iyiye yönelmede kılavuz sosyal kontrolü sağlayan normlardır⁸².

Hukuk, toplumsal bir olgudur⁸³ ve insan birlikteliklerini bir arada tutan nedenlerin başında gelir⁸⁴. İnsan birlikteliklerinin toplumsallığına dayanışma kavramı üzerinden dokunur. Durkheim'a göre, geleneksel toplumlarda sınırlı iş bölümü ve kolektivizm nedeniyle sosyal kontrol daha kolay sağlanır. Çünkü geleneksel toplumun özneleri, birbirlerine gereksinimleri, duyguları, dinleri ve moraliteleri bakımından benzerdir. Bu durum, birbiriyle yaşama arzusuna ve dolayısıyla Durkheim'ın deyimiyle, benzerliklerden doğan bir dayanışmaya iter⁸⁵.

Modernliğin insanın toplumsallığına sirayetiyle birlikte üretim biçimlerindeki değişim, kolektivizmin yerini bireyciliğe bırakması dayanışmanın da biçim

⁸⁰ Slattey, s. 62

⁸¹ Çelebi, 282

⁸² Cotterrell, s. 114

⁸³ Bryan Turner, **Klasik Sosyoloji**, çev. İdil Çetin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 154

⁸⁴ Raymond Wacks, **Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş**, çev. Engin Arıkan, 8. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara, 2018, s. 130

⁸⁵ Cahit Can, **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Gelişim Çizgisi**, 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011, s. 217

değiştirmesine neden olmuş ve mekanik dayanışma, yerini organik dayanışmaya bırakmıştır⁸⁶. Gelişmiş bir iş bölümü anlayışıyla artık birey, kendinden başkaları için de üretim yapmakta ve birey, toplumda farklı bir fonksiyon kazanmaktadır. Durkheim, modernliğin bir sonucu olan organik dayanışmanın, insanın arzularını ve isteklerini dizginlemediğini, ahlaki otoritenin zamanla aşındığını vurgular⁸⁷.

Bireyciliğin yüceltiildiği modern zamanlarda mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş dolayısıyla sosyal kontrolün azalması *anomiye*⁸⁸ neden olur. Durkheim'a göre, modernleşme, insanın sınırsız isteklerini kontrol edilemez bir noktaya çıkarmış ve geleneksel disiplin araçlarını etkisiz hale getirmiştir⁸⁹. Demokrasiye güvenmeyen Durkheim'ın modern bireye anomiden kaçınmak için verdiği tavsiye ise manidardır: Ahlaki bir düzenin tesisi için birey-üstü bir güç.

E. Gelenekselliğin Sonuna Dair

Tönnies'in topluluktan topluma doğru kavramsal ve sosyolojik akışına, Weber'in ideal tiplerinden geleneksel otoritenin yerini yasal otoriteye bırakmasına, Durkheim'ın organik ve mekanik dayanışmasına bakıldığında, modernliğin devletin, hukukun ve bireyin siyasal hayatına olan dönüştürücü etkisi daha belirgin hale gelmektedir. Bu ayrımlar, bizi geleneksel toplumu geri dönüşsüz bir biçimde yok eden ve içinde yaşadığımız, insanlığı her veçhesiyle çevreleyen modern devlete götürür. Geleneksel toplumun ardından hukukun rasyonel temellere oturtulması ve merkezileşmiş siyasi iktidarın doğuşu, modern devletin kurumsallaşmasına ivme kazandırır.

(Homeros'un aktarımıyla) Odysseus, bir gün Atina'da polislin yurttaşlarına, *"Birkaç efendi olması iyi değildir; efendimiz tek olsun,"* der. Odysseus'un Antik Yunan polisi için tek efendi ideali, asırlar sonra modern devletin siyasi iktidarında somutlaşır. Odysseus'un tek efendisi, Hobbes'un Leviathan'ı artık sahnededir. Ne eskildeki klan şefine ne de geleneksel otoritelere benzer. Çünkü modern devlet,

⁸⁶ Slattey, s. 35

⁸⁷ Turner, s. 155

⁸⁸ Anomi, toplumda hâkim normların, sosyal kontrolü sağlayamadığında ortaya çıkan kaotik düzensizlik ifadesidir. Durkheim'a göre, insanın sınırsız arzularını ve isteklerini ancak normlarla dizginlenebilir. İnsanın doğallığı ile toplumsal yanının hep bir çatışma içerisinde olduğunu ve normların topluma sirayeti ne kadar azalırsa çatışmanın anomiye yaklaşacağını vurgular.

⁸⁹ Slattey, s. 36

insanı kuşatmıştır. Bu kuşatma, aynı zamanda, modernliğin içerisine doğan bireylerin rızasını da üreten bir mekanizmayı içerir. Bu şekilde ömrünü uzatır ve yenilenir. Ancak bu kuşatma içerisinde birey, geleneksel türdeşine nazaran belirli özgürlükler alanı içinde yaşar.

Tarihsel süreçte bireyin sınırları belirlenmiş özgürlükler alanı içerisindeki yaşamında *Odysseus'un tek efendisi*, *Hobbes'un Leviathan'ı*, giderek hareket kabiliyetini ve hızını arttırmıştır. Bentham'ın kurguladığı Panoptikon'da birkaç yüz mahkûmun gözetim altında tutulması düşünülürken günümüzün çevrimiçi bağlamlarına bakıldığında tüm dünya dev bir panoptikon haline gelmiştir.

F. Eski ve Geleneksel Toplumda Gözetim

İnsan, hemcinsleriyle politik bir hayvan olarak geçirdiği tüm sosyal birlikteliklerinde bir iktidar tarafından merak nesnesi olagelmıştır. Türü fark etmeksizin tüm iktidarlar, tebaasına dair bilgiyi keşfetme, elde etme arzusu duymuşlardır. Tarihsel süreçte insana dair bilginin türü, bilgiyi elde etme şekli farklılaşmıştır. Gözetim de bilme istencini tatmin eden bilgiye ulaşım yollarından birisidir.

Günümüzde gözetim deyince akıllara ilk gelen husus teknolojik araçlar vasıtasıyla yapılan gözetim pratikleri olsa da bu mefhum, insan toplumsallığının devam ettiği her dönemde etkinliğini sürdürmekteydi. Gözetim, modern çağa özgü bir olgu değildir; pre-modern dönemde de gözetim pratikleri din/ahlak ve ekonomi tandanslı gelişim gösterir. Bu dönemde Tanrı, en yetkin gözetleyicidir; pre-modern dönemde öznelerin yasalara uyma davranışı göstermelerindeki en temel motivasyon, Tanrı'nın her şeyi bildiği/her şeyi⁹⁰ gördüğü düşüncesiydi⁹¹. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak Orta çağda Kilise, Tanrı adına gözetim işini üstlenir; öznelerin din dışı davranışlarda bulunmamaları için rahipler, cemaatlerini gözetler.

Pre-modern dönemdeki bir diğer gözetim pratiği ise öznelerin ekonomik etkinliklerin kayda geçirilmesidir. Çalışmanın bir bölümünde değinildiği gibi, pre-

⁹⁰ Omni potence, her şeye gücü yetmek, sınırsız güç anlamına gelir.

⁹¹ Gülçin Demircan, "Gözetim ve Gözetimin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine Bir İnceleme", **D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Durmuş Tezcan'a Armağan**, Cilt: 21, Özel Sayı, 2019, s. 2039, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/09/GULCIN-DEMIRCAN-1.pdf> (03.03.2022)

modern dönemde vergilerin eksiksiz ve düzenli bir şekilde toplanması için tebaanın sahip olduğu arazi, ürettiği ürünler ve yıllık hasadı, hayvan, çocuk sayısının kaydedildiği görülür⁹². Çalışmanın devamında modernliğin anlamları ve kuramsal boyutlarına değinilecek akabinde modern devletin gözetim mekanizmalarındaki gelişimi ve iktidarın gözünün kat ettiği yol izlenmeye çalışılacaktır.

III. MODERNLİK ÜZERİNE KURAMSAL BAKIŞ

A. “Modern”in Anlamları Üzerine Düşünmek

İnsan toplumsallığına bakıldığında; “modern”in bir sıfat olarak bir arada kullanıldığı kelime grupları oldukça fazladır. Modern yapılar, modern edebiyat, modern giysi, modern birey, modern hukuk, modern devlet gibi uzayıp giden bir liste başucumuzdadır. Günümüzün dünyasında modernin her yerdeliği, “*şimdiki zaman ait*”⁹³ olma anlamını da pekiştirir.

Her yerde olma durumu, modernliğin bir hayat biçimi olarak benimsenmesinde önemli bir noktadır. Geleneksel toplumda bireyin zaman-mekân ile kurduğu ilişki, günümüzün modern bireyiyle pek çok noktada birbirinden farklılaşır. Geleneksel bireyin “*ne zaman?*” ve “*nerede?*” sorularına verdiği cevaplar, birbirleriyle ilişkilidirler. Bir olayın tarihi, nerede gerçekleştiğiyle, doğal olaylarla yahut gerçekleştiği yerin bölgesel imgeleriyle tasvir edilirdi⁹⁴. Mekanik saatin icadıyla bir gün, belirli saat dilimlerine bölündü ve bu saat dilimlerine çeşitli isimler verildi: Uyku saati, çalışma saati gibi. Bu icat, zaman ve yer kavramlarının ilişkilendirmesini zayıflattı. Dolayısıyla toplumsal bir ölçü birliği, modern insanın zaman kavrayışına bir nevi “*her yerdelik*” ve “*sabitlik*” kattı. Benzer bir duruma, modernliğin sunduğu katkıyla, takvimin dünya çapında standartlaşmasında rastlanır⁹⁵. Dünya üzerinde farklı takvimlerin kullanılması, farklı “yeni yılların”

⁹² Mustafa Solmaz, “*Güncel Gözetimi Bauman’ın Sosyal Teorisinden Hareketle Anlamak*”, **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020, s. 3, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1188121> (01.05.2022)

⁹³ Williams, s. 252

⁹⁴ Giddens, *Modernliğin*, s. 24

⁹⁵ Giddens, *Modernliğin*, s. 25

beklenmesine rağmen bu noktada zamanın bütünsel bir anlayışla ele alınması ve yer ile olan bağından kopartılması dikkate değerdir.

Modern, dinamiktir, geleneğin direncini kırmıştır ve dönüştürücüdür. Modernlikle birlikte insan toplumsallığının pek çok yönü dönüşmüştür⁹⁶. Etkileri kuvvetli olan bu dönüşüm, aklın zaferidir. Geleneksellik atfedilen tüm sosyal bağların, duyguların ve pratiklerin zayıflatılmasıyla artık akıl, toplumun merkezindedir. Dogmanın yerine bilimsel bilgi yerleşir ve dinsel inançlar, özel yaşam dahilindedir⁹⁷. Moderne ilişkin icat edilen her kurum, akılcılığı hedefler.

B. Modern Toplum Üzerine Düşünmek

Weber, rasyonel düşünmenin günden güne öneminin artmasını büyüünün bozulması olarak metaforlaştırır. Rasyonel bilimin toplumun merkezinde yer almasıyla meşruiyetini dinden alan iktidarlar yavaş yavaş çözülmüş ve yerini merkezileşmiş siyasi iktidara; geleneksel toplumun yasaları ise rasyonelleşmiş hukuk kurallarına bırakmıştır⁹⁸.

Büyünün bozulması ile Weber, zihinlerde kasvetli bir modern toplum imajı yaratır. Bilimsel bilginin modern toplumda başat rolü üstlenmesi ve rasyonel egemenliğin kurulması, hayat biçimi olarak gelenekseli çürütmüştür. Artık bir özne olmayı başaran birey, bu sefer de modernliğin *lütufları* olan rasyonelleşmiş hukukun ve devletin bürokrasisinin demir kafesine kapatılacaktır. Weber'in, modern toplumun demir kafese kapatılmış öznesine dair huzursuzluğu, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserine şu şekilde yansır:

"Bu kafesle gelecekte kimin yaşayacağını kimse bilmiyor ya da bu heybetli gelişmenin sonunda tamamen yeni peygamberlerin ortaya çıkıp çıkmayacağını, eski düşüncelerin ve ideallerin bir büyük yeniden doğumunun söz konusu olup olmayacağını, kendini yükseklerde görmenin verdiği bir tür yürek çarpıntısıyla süslü mekanikleştirilmiş taşlaşmanın olup olmayacağını kimse bilmiyor. Çünkü bu kültürel gelişmenin son aşaması için şu hakikaten söylenebilir pekâlâ: "Ruhsuz uzmanlar,

⁹⁶ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 23

⁹⁷ Touraine, s. 24

⁹⁸ Georges Balandier, **Siyasal Antropoloji**, çev. Devrim Çetinkasap, 2. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 157-158

kalpsiz duyumcular; bu hükümsüzlük daha önce erişilmemiş bir medeniyete erişmiş olduğunu hayal eder⁹⁹. ”

Modern toplumda merkezi siyasi iktidar ve bu iktidarın çeşitli tezahürlerinden oluşan bürokratik yapı, geleneksel toplumdaki iktidar ve tebaa ilişkisinden uzaktır. Bürokrasi, rasyonel ve teknik uzmanlığa sahip bireylerden oluşur ve bu bireylerin görev alanları ve yetkileri, hukuk kurallarınca belirlenir¹⁰⁰. Rasyonel ve hiyerarşiye dayalı bir düzen olarak bürokraside gayri şahsi düzene bağlılık söz konusudur. Bu tabloda demir kafes metaforu, siyasi iktidardan ve belirli bir hiyerarşi memurlardan oluşan bir düzenin simgesidir.

Öte yandan demir kafes hem modern bireyin habitusu hem de siyasi iktidar ve bürokrasi egemenliğini sürdüreceği alandır. Bu noktada demir kafes vurgusu, belirli bir toprak parçası üzerinde siyasi iktidarın egemenliğini sürdürdüğü, modernliğin kuramsal boyutlarından biri olan, ulus devleti akıllara getirir. Modern toplumların doğasının tam anlamıyla idraki, ancak ulus devletin kendinden önceki toplumsal yapılardan önemli ölçüde farklılaştığını açık bir şekilde ortaya koymakla mümkündür.

C. Modernliğin Boyutları

Modernliği tek bir boyuta indirgeme uğraşı, sonuçsuz kalacaktır. İnsana dair pek çok noktaya nüfuz eden modernlik, geri dönülemez bir biçimde insanlığın içerisinde yaşadığı uzamı değiştirmiştir ve bu köklü değişimle beraber çok boyutlu bir kavram seti halini almıştır.

Giddens’a göre, modernlik, dört kavramsal boyuttan oluşur: Kapitalizm, endüstriyalizm, gözetim ve şiddet araçlarının kontrolü¹⁰¹. Kapitalizm, geleneksel toplumu başkalaşıma uğratan bir akış olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda Orta Çağ’da kilisenin faizi engellemeye yönelik politikalarını çürüten ve ekonominin siyasetten yalıtıldığı bir dizi inşa sürecini de kapsar. Ancak gelenekselden moderne

⁹⁹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Milay Köktürk, 2. Baskı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2013, ss. 165-166

¹⁰⁰ Weber, *Bürokrasi*, s. 42

¹⁰¹ Giddens, *Modernliğin*, s. 63

doğru akan ve geri dönüşü mümkün olmayan bu etki, günümüze dek halen gücünü kaybetmemiştir.

Kapitalizmin temeli, özel sermaye mülkiyeti ile mülksüz ücretli emeğin bir araya gelmesiyle işleyen meta üretimidir. Endüstriyalizm ise maddi kaynakların makineler aracılığıyla üretim sürecine dahil edilmesidir. Bu noktada endüstriyalizm; ham madde, makineler ve insan etkinliği üçgeniyle toplumsal eşgüdümü doğurur¹⁰². Artık modern öncesi dönemde kendisini doğadan ayırık tutamayan birey, endüstriyalizm ve kapitalizmin yarattığı yapay bir çevrede yaşamaktadır. Fabrikalarda, işyerlerinde ve kentlerde yaşayan modern birey, eşgüdümlü, kontrollü bir üretim döngüsünün öznesi haline gelmiştir¹⁰³.

Kapitalizmin siyasal alana yansıyan kayda değer bir diğer etkisi ise yeni iktidar-devlet modeli sunmasıdır¹⁰⁴. Feodalizmin yerini kapitalist üretim biçimlerine bırakması, toplumsal örgütlenme biçimi olarak merkezileşen bir yönetim anlayışı beraberinde getirdi. Bu anlayış, kapitalist ekonomiyi feodal düzendeki Kral-Papa-Feodal Bey üçlüsü arasındaki parçalı iktidar yapısından daha işler hale getirmiştir¹⁰⁵. Bu noktada merkezileşen yönetim anlayışının birbirinden farklı kültürel pratiklerin eyleyicisi ve taşıyıcısı bireyleri devlet çatısının altına almasının formülü ise ulus inşasında saklıdır. Ortak menfaat ve aidiyet hissiyle bireyleri bir araya getiren ve uluslaştıran bu inşa süreci ile üretim biçimlerinin kapitalist düzene dönüşümü paralellik göstermiş, birbirini beslemiştir.

1. Modernliğin Kurumsallaşması: Ulus-Devlete Kısa Bir Bakış

Ekonominin temelini tarıma dayalı üretimden feodal beylerin arazileri dışına taşan ve git gide genişleyen ticaret ağına dönüşmesi, sermayenin burjuva sınıfında toplanmasına yol açmıştır. Ticaretin ve dolayısıyla sermaye dolaşımının hızlı ve sağlıklı akışı, asgari düzeyde güvenlik ihtiyacı doğurmuştur. Ekonomide yaşanan köklü değişimlerin siyasi alana olan önemli etkisi de tam bu noktada somutlaşmaktadır. Ticaret burjuvazisi ile dönemin kralları arasında yapılan iş

¹⁰² Giddens, *Modernliğin*, s. 60

¹⁰³ Giddens, *Modernliğin*, ss. 65-66

¹⁰⁴ Özcan, *Modern*, ss. 60-61

¹⁰⁵ Ali Murat Özdemir ve diğerleri, *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2020, ss. 67-68

birliğinde bir yanda güvenlik ihtiyacının karşılanması yer alırken diğer yanda ise kralların güçlenerek merkezi bir güç haline gelişi vardır.

Ulus-devlet ile modernliğin tarihsel eş düşümü, kralların güçlenmesinde gözlemlenen önemli adımlar ile modernliğin boyutlarının örtüşmesinde kendini gösterir. Güçlü ordu ve profesyonel örgütlü bürokrasi ile merkezde etkin bir kral ile ulus-devlet, kilisenin gücünü de kırmıştır. Hukukun üzerinde teolojinin ve geleneğin etkisi azalarak yerini dönemsel ihtiyaçların şekillendirdiği modern ve rasyonel hukuk kurallarına bırakmıştır.

Modernliğin kurumsallaşmasıyla ortaya çıkan ulus devlet, önceki siyasi örgütlenme biçimlerinden ayrılan üç önemli unsur ihtiva eder: Sınırları çizilen bir toprak parçası olarak ülke, bu ülke içerisinde yaşayan insanlar, insan ve ülke üzerindeki siyasi iktidarın egemenliğidir¹⁰⁶.

2. Ulus-Devlette Egemen İktidarın Dönüşümü Üzerine Düşünmek

Weber'in modern insanı hapsettiği demir kafes metaforu, ulus devletin sınırları belirli bir toprak parçası üzerindeki egemenliğiyle birlikte düşünüldüğünde anlamlıdır. Buradaki dikkate değer olan anlam, siyasi iktidarın sınırları belirli bir alanda yaşayan modern devletin öznelere üzerindeki mukteditirliği. Geleneksel iktidarlara ile ulus-devletteki siyasi iktidarın farkı bu anlamda belirginleşir. Öte yandan artık iktidarın meşruiyetini kazandığı kaynak da değişmiştir.

Öncelikle ulus-devletin egemen iktidarında “Her türlü iktidar Tanrı’dan gelir.” düşüncesi terk edilmiştir. Machiavelli iktidarı kuşatan ahlaki ve dini kavramların aslında onun unsurları olmadığını, yalnızca iktidara meşruiyet kazandırdığını vurgular¹⁰⁷. Laik bir iktidar modeli sunan bu düşüncede iktidarın kaynağı gösterilmemiştir. İktidar güçlüdür ancak sürekliliğini Bodin’in “Kralın İki Bedeni kuramı” ile kazanır. Bodin’in katkısı, egemenlik ile onu kullanan iktidarı birbirinden ayırmasıdır. Egemen olan devlettir ve bu egemenliğin somutlaştığı, siyasi iktidara bürünen bedenler yani devleti yönetenler değişkenlik gösterir¹⁰⁸. Machiavelli

¹⁰⁶ Alessandro Passerin D’entrèves, **Devlet Fikri Siyaset Kuramına Giriş**, çev. Furkan Kararmaz, Zoe Kitap, İstanbul, 2021, ss. 123-124

¹⁰⁷ Uygun, s. 184

¹⁰⁸ Uygun, s. 193

ve Bodin'in inşa ettiği ulus devletin egemen iktidarında eksik kalan meşruiyet kaynağını ise Hobbes tamamlayacaktır.

Hobbes, devletsiz dönemin, *tabiat halinin*, insanların birbirleriyle sürekli savaş içerisinde olduğunu ifade etmekle birlikte bu iddiasını hava durumu ile örneklendirir. Kötü hava yalnızca yağmurdan ibaret değilse, aynı şekilde savaş durumu da sürekli bir çatışmayı içeren bir kavram değildir; Hobbes burada zaman zaman barışın olduğu bir doğa hali tasvir eder. Ancak belirli zaman dilimlerinde barış olsa da savaş sona ermez, savaş halinin daima süregeldiği kabul edilmektedir¹⁰⁹.

Bu doğrultuda Hobbes'a göre, insanların birlikte yaşamaya iten şey korkudur, bu nedenle güvenliği sağlayan devlet -*Leviathan*- ile devlete itaat eden bireyleri içeren bir tablo karşımıza çıkar. Hobbes'un bize sunduğu bu transformasyonda açıkça görüleceği üzere, insanların devleti oluşturabilmesinde korkunun inşa ettiği, tabii olmayan bir olgu söz konusudur¹¹⁰. Bu doğrultuda korkunun ve savaş halinin sona ermesi talebi, egemen bir iktidara boyun eğişi beraberinde getirir. Herkesin herkesle akdettiği toplum sözleşmesiyle devletin oluştuğunu ifade eden Hobbes, siyasi iktidarın meşruiyetini de toplum sözleşmesine dayandırır.

Mutlak, sürekli ve bölünemez iktidarın emirleri, yasa niteliğindedir. Geleneksellik içeren normlar, iktidarın cevaz verdiği ölçüde uygulanır¹¹¹. Bu doğrultuda yasama, geleneksellikten sıyrılmış ve insan aklının güdümüne girmiştir. Kudretli, emir-itaat ilişkisinin salt güç ile kurulduğu iktidar, 18. yüzyıla gelindiğinde ideal olmaktan çıkar. Bir sonraki aşamada hedeflenen modelde iktidar, sınırlandırılmış ve demokratikleştirilmiştir. Sınırlı iktidar modelinde burjuva sınıfı, kapitalizmin ivmesini arttırıcı hukuki ve siyasi reformlarını gerçekleştirmeyi hedefler. Çünkü mutlak gücün teklediği monarşiler döneminde sağlanan güvenlik ve huzur ortamında burjuva sınıfı sermaye birikimini artırmış ve ticaretin büyümesiyle devlet de büyümüştür. Bu doğrultuda “*zenginliğin böylesine yeniden dağılımı iktidarın da yeniden dağılımını gerektirecek.*” sözüyle Barnave, iktidarın dönüşümüne ilişkin tahminiyle haklı çıkar¹¹². Mülkiyet hakkının korunması, ticarete

¹⁰⁹ Thomas Hobbes, **Leviathan**, çev. Semih Lim, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 94

¹¹⁰ Topuzkanamış, ss. 160-161

¹¹¹ Akad, s. 110

¹¹² Touchard'dan aktaran Akad, s. 129

ilişkin vergi keyfiyetinin önlenmesi gibi burjuva için hayati konular ancak iktidarın belirli yönlerden sınırlandırılmasıyla mümkündür.

Hobbes'un tabiat haline ilişkin tasavvurunun tam tersi yönde bir toplum sözleşmesi kuramı sunan Locke'a göre, devlet öncesi dönemde insanlar, özgür ve eşittir. Evrensel ve aklın buyruğu olan doğa yasasına uygun bir şekilde yaşayan insanların devleti oluşturmadaki temel motivasyonu ise doğa yasasına ihlal edilmesi noktasında belirginleşir. Doğa yasasının ihlali durumunda ortaya çıkan cezalandırma ihtiyacını Locke'un düşüncesinde devlet karşılamaktadır. Güvenliğin sağlanması ve doğa yasasını ihlal eden bireylerin ölçülü şekilde cezalandırılması bakımından çizilen sınırlar ile başlayan siyasi iktidarın sınırlandırılması, günümüze değin farklı kavramların icadını gerektirmiştir. Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı kuramı, Rousseau'nun genel iradesi, ilerleyen dönemlerde dönemin şartlarıyla yoğurularak yeniden ortaya çıkan demokrasi ve çoğulculuk, insan hakları gibi icatlar¹¹³, siyasi iktidarın gücünü çeşitli açılardan dengede tutmayı amaçlar.

3. Ulus-Devlette Güç Tekeli

Modern öncesi dönemde de güvenliğin sağlanması önemli ve önceliklidir. Ancak merkezi siyasi iktidardan yoksunluk, sürekli bir biçimde askeri güç sağlamayı güçleştirir¹¹⁴. Sınırları belirli toprak parçası üzerinde gücün tekel altına alınması modernliğin başarısıdır.

Gücün tekelleşerek ulus devlet bünyesinde toplanması endüstriyalizm ve kontrol etme arzusu ile yakından ilişkilidir. Endüstriyalizm perspektifinden bakıldığında devletlerin askeri örgütlenmelerinde değişikliğe yol açtığı görülür. Devletin sınırlarının koruyan, güvenliği sağlayan askeri güç her ne kadar diğer devletlere karşı bir koruma sağlasa da devletin ülkesi içerisinde de göreceli uzaklıkta bir destek oluşturur.

Ulus devletin siyasi iktidarı, bireylerin kamusal alandaki eylemsellikleri üzerinde de kontrol ağı kurmak ister. Gücün tekelleşmesi, aynı zamanda siyasi iktidarın toplumsal denetim mekanizmalarının ve gözetimin işleyişini de

¹¹³ Bu noktada icat sözcüğü, yapay bir olgu olarak insan aklının birer ürünü olan kavramları nitelendirdiği için kullanılmıştır.

¹¹⁴ Giddens, *Modernliğin*, s. 62

kolaylaştırır. Gözetim, kapitalizm ve gücün tekelleşmesiyle iç içe geçmiştir. Kapitalizmin bireylere sağladığı özgürleştirici yan, gözetim araçlarının giderek çeşitlenmesi ve bireyi kuşatmasıyla törpülenir.

Gelenekselden sıyrılarak modern devletin bir ferdi haline gelen birey, sınırları belirli bir demir kafeste yaşayan ve iktidar tarafından gözetlenen, denetlenen bir özne halini alır. Çalışmanın ikinci kısmına gözetim-kapatılma ilişkisi, siyasi iktidarın gözetimi, gözetim mekanları ve bu gözetimin günümüze dek geçirdiği dönüşüm ile devam edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLETİN GÖZÜ: GÖZETİMİN DOĞUŞU

Karanlık bir geleceğin kurgulandığı distopik eserlerin, siyasi iktidarın bireyler üzerindeki etkisinin arttığı dönemlerde ortaya çıkması tesadüfi değildir. Esasen bu durum, geleceğe ilişkin karamsar düşler kurmaya teşvik eder ve hayal gücünü zorlar. Nitekim iktidarın sonu olmayan gücü karşısında kurulan karamsar düşlerin somutlaşan yanı olarak Aldous Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*'sı ile George Orwell'in 1984'ü göze çarpar. Her iki kurgunun ortak paydasını ise iktidarın disipline etme amacı doğrultusunda icat ettiği gözetim mekanizmaları oluşturur.

Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*sı bize endüstriyel bir distopya sunar. On yerel denetçi tarafından yönetilen *Cesur Yeni Dünya*'da her insan, Kuluçka ve Şartlandırma Merkezi'nde belirli özelliklere sahip, bir sınıfa mensup şekilde doğar. Yeni doğanlar alfa, beta, gama, delta ve epsilon olmak üzere beş farklı sınıfa kaydedilir ve her biri devlette farklı görevler üstlenir. Doğum öncesinde insana dair her şey devlet tarafından belirlenmiştir. Doğumdan sonra da çeşitli şartlandırma teknikleriyle bireyler, istenilen şekilde yetiştirilir. *Cesur Yeni Dünya*'nın tek amacı istikrarı sağlamak ve bu doğrultuda kendi makbul vatandaşlarını üretmektir. Devlet tarafından ücretsiz dağıtılan ve *soma* adı verilen haplar, istikrarın sağlanması noktasında önemli bir işleve sahiptir. *Cesur Yeni Dünya*'da aslında birey, devletin şekillendirdiği bir hamurdan ibarettir. Bedenin yaratımı ve şekli, devletin tasarımıdır. *Cesur Yeni Dünya*'nın endüstriyel bireyleri, daha doğmadan disipline edilmek üzere gözetim altına alınır. Gözetim ve disiplin, Kuluçka Şartlandırma Merkezi adı verilen insan üretme laboratuvarlarında başlar¹¹⁵.

“Büyük Birader'in gözleri paranın üstünden bile sizi izliyordu. Paraların, pulların, kitap kapaklarının, bayrakların, posterlerin, sigara paketlerinin üstünden... Her yerden. Hep sizi izleyen o gözler ve sizi sarıp kuşatan o ses. Uykuda ya da uyanık, çalışırken ya da yemek yerken, içeride ya da dışarıda, banyoda ya da yatakta... Kaçış yoktu. Kafatasınızın içindeki birkaç santimetreküp dışında, hiçbir şey sizin değildi”¹¹⁶.

¹¹⁵ Aldous Huxley, *Cesur Yeni Dünya*, çev. Ümit Tosun, 34. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 34-42

¹¹⁶ George Orwell, 1984, çev. Celal Üster, 75. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2021, s. 37

“*İdeal olan*” üzerine kafa yoran, idealin peşinde koşan pek çok düşünür, en iyi devleti, en iyi toplumu düşlemiştir: Platon’un Devlet’i, More’un Ütopya’sı, Cabet’nin İkaria’ya Yolculuk’u, Gilman’ın Kadınlar Ülkesi... Farklı zamanlarda ve koşullarda yazılan bu eserlerin ortak noktası hukuki, sosyolojik, ekonomik ve sayamadığımız pek çok açıdan kusursuz bir kurmaca sunmasıdır. 1984’ü tamamladığında Orwell, arkadaşı Julian Symons’a roman biçiminde bir *ütopya* yazdığını söyler. 1984 okuyucusuna ancak *karşı-ütopya* olarak nitelendirilebilecek bir kurgu sunar. Devletin bireyleri tele-ekranlarla sürekli gözetim altında tutabildiği tele-ekranlar, beyinlere nüfuz edebilen ve bireyleri dile dökülmeyen yalnızca düşünce aşamasında kalan, tam anlamıyla soyut zihinsel faaliyetleri nedeniyle cezalandıran düşünce polisi, geçmişi silen ve kolektif belleği yeniden inşa eden, her şeye ve her yere muktedir, iktidar imgesiyle Büyük Birader, 1984’ü insanlığın karabasanına dönüştüren noktalardan bazılarıdır.

Romanda yer alan, bulunduğu ortamdaki sesi ve görüntüyü kaydedebilen aynı zamanda reaksiyon verebilen tele-ekran imgesi, günümüz teknolojisinde oldukça tanıdık gelecektir. Hatta günümüzün modern insanının tele-ekranı yaşamının içerisinde pek çok muadili olan bir aygıt olarak görmesi de olasıdır. Romanın kahramanı Winston Smith’in tüm hayatının tele-ekranlarla izlenmesi ve dinlenmesi, çevresindeki herkesin düşünce polisi olabileceğine dair korkusu, insana müphem duyguların yasaklanması, “*iktidar, her yerdedir.*” sözünü haklı çıkarır. Orwell’in kurgusunda iktidar, bireyi baştan sona disipline etmeyi amaçlar. Özel hayatı ve kamusal alanı tümüyle gözetlemesine rağmen Büyük Birader’in görünmemesi üzerine Smith’in zihninde “*Büyük Birader gerçekten var mı?* sorusu belirir. Bu soruyla beraber bir gün Büyük Birader’e yakalanır. Tele-ekranlar, mikrofonlar, casuslar üçgeniyle Smith aslında panoptik bir hayatın içerisinde. Smith, Büyük Birader’in meşru araçları arasında bir gözetim öznesi olarak yaşar.

Modernliğin bir boyutu olarak gözetim üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla iktidarın bir göz olarak metaforlaştırıldığı görülür. Bu metafor, Antik Mısır mitolojisindeki “Horus’un Gözü” imgesine dayanır. Horus’un gözü, insanın yalnızca maddi eylemlerini değil maneviyatını da görebilir, vicdanın hiç kapanmayan gözü

olarak adlandırılır¹¹⁷. Günümüzde de “her şeyi görebilen, her yerde olabilen” anlamını halen koruyan bir imgedir.

I. MİMARİ TASARIM OLARAK GÖZETİM: PANOPTİKON

A. Bentham’ın Panoptik Düşü

18. yüzyılda Samuel ve Jeremy Bentham kardeşlerin bir tasarımı olarak ortaya çıkan gözetim evi, *panoptikon*, ismini Yunanca *panoptēs* sözcüğünden alır¹¹⁸. *Panoptēs*, her yeri gören anlamına gelir, *pan* ve *opsesthai* sözcüklerinin birleşimiyle de panoptikon doğar. Panoptikonun mimari bir tasarım halinde somutlaşması ise 18. yüzyıl Rusya’sında gerçekleşecektir.

Samuel Bentham, 18. yüzyılda gemi inşa mühendisi olarak çalışmak için Rus aristokrasisinin bir üyesine ait malikaneye gelir. Malikane, Rusya’nın Karadeniz’deki donanmasına destek olmak için inşa edilmiş ve aynı zamanda bu malikaneye bağlı olan başkaca endüstriyel alanlarda da üretim yapılmaktadır. Samuel Bentham, Rusya’daki bu malikanede birlikte çalıştığı işçilerin disipline edilmesi gerektiğini düşünür. Niteliksiz iş gücünü disipline etme uğraşı sonucunda Samuel Bentham, tüm işçilerin gözetim altında tutulacağı bir yapı tasarlamaya başlar¹¹⁹. Jeremy Bentham ise panoptikonun tasarım aşamasında Rusya’ya gelir ve bu tasarımın geliştirilerek farklı amaçlara hizmet edebileceğini düşünür. 19. Yüzyılın başlarında Panoptikonun inşası devam ederken önce Jeremy Bentham, 2 yıl sonra da Samuel Bentham İngiltere’ye dönmek zorunda kalır¹²⁰. Aslında her iki kardeş de panoptikonun tamamlanmış halini görmemiştir.

Kardeşi Samuel Bentham’ın işçilerin disipline edilmesi için tasarladığı panoptikonu farklı mekanlara taşıma arzusuyla Jeremy Bentham, Rusya’da bulunduğu süreçte panoptikon hakkındaki görüşlerini belirli zaman aralıklarında yazdığı mektuplarla İngiltere’ye gönderir. Ancak bu mektuplar, İngiltere’de bir süre kimsenin ilgisini çekmez. Bentham Kardeşler, İngiltere’ye döndükten sonra

¹¹⁷ Bkz: https://tr.wikipedia.org/wiki/Horus%27un_gözü (10.02.2022)

¹¹⁸ Bkz: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/panoptic#note-1> (12.02.2021)

¹¹⁹ Jeremy Bentham ve diğerleri, **Panoptikon Gözün İktidarı**, çev. Zeynep Özarslan ve Barış Çoban, 3. Baskı, Su Yayınları, İstanbul, 2019, s. 91

¹²⁰ Bentham, s. 77

panoptikonun farklı mekanlara uygun tasarımı hakkında kafa yorsalar da Samuel Bentham'ın müfettiş olarak görevlendirilmesi nedeniyle bu zihinsel faaliyeti Jeremy Bentham tek başına sürdürmüştür. Jeremy Bentham, Londra'da bir panoptikon inşa etmek ve yönetmek için girişimlerde bulunsada bu isteği reddedilmiştir¹²¹.

B. Panoptikon Mektupları

Bentham'ın heyecanla yazdığı mektuplar, İngiltere'de aynı etkiyi yaratmaz. Arkadaşı ve babası mektuplarda anlatılan tasarımın uçuk olduğunu düşünür ve yayımlanmasına yönelik bir girişimde bulunmazlar. İrlanda Maliye bakanı Parnell'in dikkatini çekmesi üzerine mektupların gözden geçirilerek basılması, 18. yüzyılın sonlarına rastlar¹²².

Yazdığı 21 mektupta göze çarpan ilk nokta ise Jeremy Bentham'ın, kardeşi Samuel Bentham'ın tasarımını farklı kamusal mekanlarda görme arzusudur. Ona göre, panoptikon yalnızca bir fabrikada işçileri gözetim altında tutmak için değil aynı zamanda bir hastane, okul, ıslah evi ve hapisane olarak da düşünülmelidir. Nitekim yazdığı mektuplarda panoptikonu mekansallaştırmıştır. Bentham, bir hapisane, ıslahevi, nezaret, tımarhane, hastane, okul olarak panoptikonu, insanın toplumsal yanıyla bütünleşmiş pek çok mekâna yoğun bir şekilde eklemlenmiş ve aynı zamanda bu mekanları dönüştürme amacı gütmüştür.

“Mevzuyu oldukça kısa kesmek için, bu planın yukarıda sayılan amaçlar için uygulanabilirliği üzerinde duracağım, oldukça karmaşık olduğundan, en güçlü yönünü ve çeşitli ihtiyati mekanizmalarını örnekmeye çalışacağım. Gözetim evi tasarımının oluşmasını sağlayanlar şunlardır: Nezaret altında tutma, hapis, tecrit, zorla çalıştırma ve eğitim¹²³.”

Ayrıca Bentham, insanlarda gözetim altında tutulduklarına dair oluşan sürekli bir inancın, bu mekanların insanı disipline etme amacını gerçekleştirmede kolaylaştırıcı bir etken olduğunu vurgular.

“Açıkça görülmektedir ki, tüm bu durumlarda, gözetim altında tutulan insanlar kendilerini denetlemek zorunda olan insanlarca, ne kadar sıkı bir biçimde,

¹²¹ Bentham, s.79

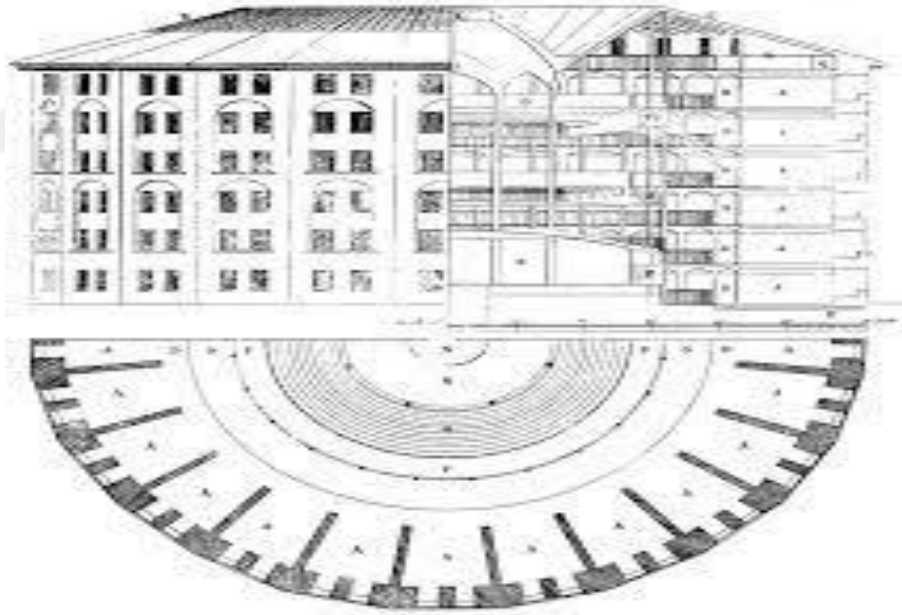
¹²² Bentham, s. 81

¹²³ Bentham, s. 13

gözetim altında tutuluyorsa, kurumun X amacı o kadar mükemmel bir şekilde yerine getirilmektedir¹²⁴. ”

Fayda maksimizasyonunu sağlamak adına Bentham, tek kişilik hücrelerde gözetim altında tutulan özneleri aynı zamanda iş gücü olarak görmektedir. Gözetim özneleri çalışıp kendi hayat standartlarını ancak izin verilen bir seviyeye çıkarabilecektir. Panoptikonda bu çalışma azmi karşılıksız kalmaz ancak çalışma performansına biçilen değer, rayiçlerinden daha az olacaktır¹²⁵.

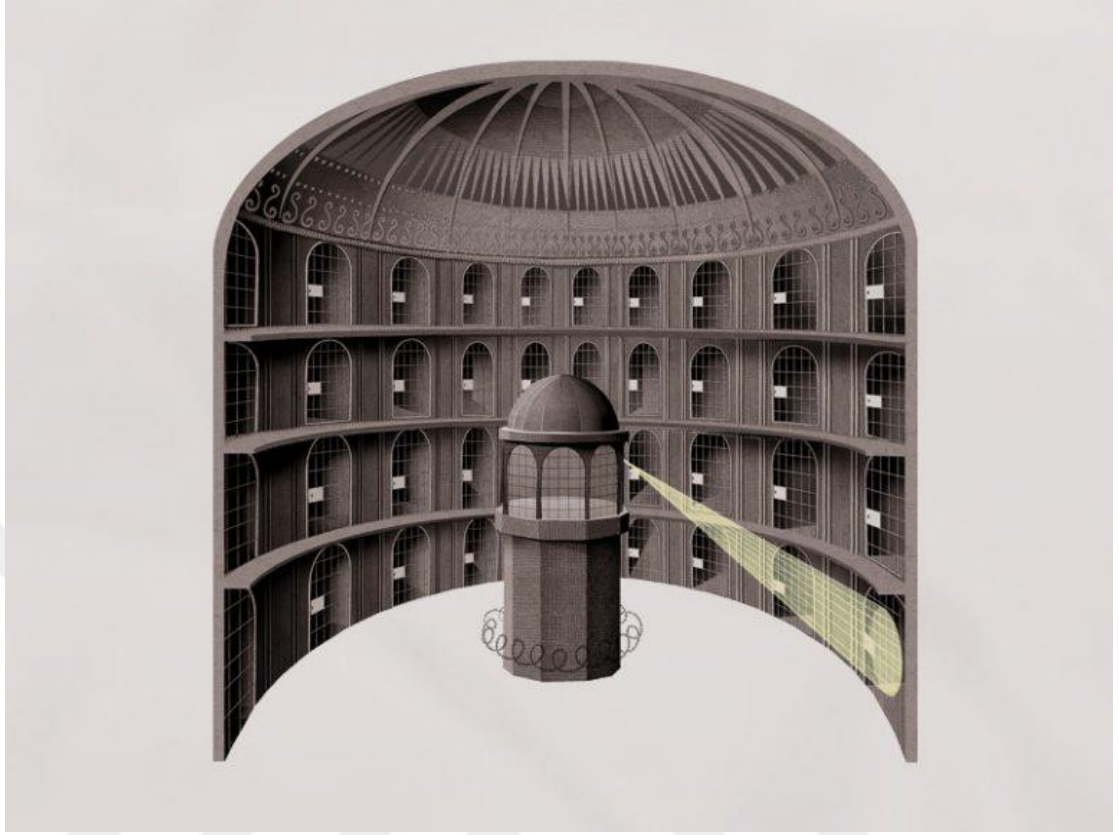
Panoptikon, dairesel bir yapıdır. Gözetim mekanizması ise merkezde gözetleyenler ve çeperde gözetlenenler olmak üzere tasarlanmıştır. Çeperdeki hücrelerde yer alan gözetim özneleri birbirini göremez, yalnızca gözetleyenler tarafından görülecek şekilde tasarlanmış ve hücreler, her noktası görülecek şekilde aydınlatılmıştır. Gözetleyenlerin gözetim özneleriyle olan iletişimlerini diğer öznelerin görmemesi için ise metal tüpler eklenmiştir. Bu metal tüpler aracılığıyla gözetleyenler, diledikleri gözetim öznesine kolayca ulaşabilmektedir.

Şekil 1: Jeremy Bentham'ın Panoptikon tasarımı

¹²⁴ Bentham, s. 13

¹²⁵ Bentham, s. 47

Şekil 2: Panoptikonun iç tasarımı

Bentham, dairesel tasarımı ve merkezde gözetleyenlerin yer almasıyla Panoptikonun görünmeden gözetleme amacı için en uygun plan olduğunu iddia eder. Bu iddiasının temel dayanaklarından biri ise gözetleyenlerin konumlarını değiştirmeden ya da az bir değişimle tüm mahkumları görebiliyor oluşudur. Aynı zamanda çeperde bulunan gözetim özneleri merkezdeki gözetleyenleri de göremez. Görme, tek yönlüdür ve gözetim asimetrisi oluşturur. Böylelikle iki ayrı grup oluştuğunu söylemek mümkün: Gözetleyenler ve gözetlenenler olmak. Gözetim özneleri, gözetleme eylemine dair zaman bilgisinden yoksundur. Hangi zaman aralığında gözetimin gerçekleştiği hususundaki belirsizlik, gözetimin sürekliliği inancını besler. Bu inanç giderek öznenin gözetimi içselleştirmesini beraberinde getirir. Bentham'a göre, yapının hem görünmeden gözetleme fırsatı sunması hem de

gözetim öznelere her an gözetlendiği hissiyatı içselleştirmesiyle disiplinin en iyi şekilde sağlandığı yer, panoptikondur¹²⁶.

C. Panoptikonun Bir Adım Öncesine Dair Düşünmek

Her ne kadar ilk bakışta mimari bir tasarım olarak görünse de panoptikon salt bir fiziksel bir yapı olarak değil, modern iktidarın pek çok farklı mekandaki var oluşunun bir simgesidir. Hem beden hem de zihin üzerinde etkin modern iktidarın yönetim biçiminin somutlaştığı bir mekandır. Bentham Kardeşlerin fikir teatileriyle başlayan ve yayılan panoptik gözetim mekanlarının idraki, siyasi iktidar ile özneler arasında kurulan ilişkinin değişimini özümsemekle mümkündür. Bu değişimin bel kemiği ise modernliğin hukuka ve devlete sirayetidir.

Modern devletin siyasi iktidarına özgü meşru güç kullanma tekelinin bir yansıması da suçu önlemeye ve cezalandırmaya yönelik pratiklerdir. Yani modernleşme, ceza hukuku bağlamında da yeni bir dönemi başlatmıştır. İnsan bedeninin panoptik mekanlara kapatılmasından önceki döneme ilişkin olarak cezalandırma, hem belirli sayıda insanın bir araya gelerek izlediği bir tören; hem de acının kademeli bir şekilde arttırıldığı birden çok aşamayı içeren bir faaliyettir¹²⁷. 17. yüzyıl öncesi cezalandırıcı pratiklerin temel odağı insan bedenine acı çektirilmesidir. 17. ve 18. yüzyılda ceza hukukunda gerçekleştirilen reformlar ışığında, Foucault'cu söylemle, bedene çektirilen azap son bulmuştur.

“Damien, 2 Mart 1757’de “Paris kilisesinin cümle kapısının önünde, suçunun itiraf etmeye” mahkum edilmişti; buraya “elinde yanar halde bulunan iki libre ağırlığındaki bir meşaleyi taşıyarak, üzerinde bir gömlekten başka bir şey olmadığı halde, iki tekerlekli bir yük arabasında götürülecekti; sonra aynı yük arabasıyla Gréve meydanına götürülecek ve burada kurulmuş olan darağacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek; babasını (kralı) öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutacak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ile kültürt dökülecek, sonra da bedeni dört ata çektirilerek parçalatılacak ve vücudu ateşte

¹²⁶ Bentham, s. 23

¹²⁷ Michel Foucault, **Hapishanelerin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2019, s. 39

*yakılacak, kül haline getirilecek ve bu küller rüzgarda savrulacaktır*¹²⁸.”18. yüzyıl Fransa’sına ait bu betimleme, modern devletin siyasi iktidarının cezalandırma noktasında dikkate değer bir güç kazandığını açıkça gözler önüne serer¹²⁹. Bedene çektirilen eziyetin halka açık ve törensel bir şekilde sunulduğu, siyasi iktidarın gücünü somutlaştırırken aynı zamanda iktidarın etkinliği çerçevesindeki bireylere verdiği bir göz dağıdır.

Dönemin cezalandırma anlayışına pek çok aydınlanmacı düşünürden eleştiri gelmiş ve bilhassa Beccaria, işkencenin ve insanı kendi kendinin ithamcısı olmaya zorlamanın vahşet olduğunu vurgulamıştır¹³⁰. Siyasi iktidarın cezalandırma yetkisine dair kırım, 1791 tarihli Fransız Ceza Yasası ile yaşanır. Acı çektirme üzerine kurulan ve aleni şekilde sergilenen disipline etme ve cezalandırma pratikleri, toplumda beklenen caydırıcılığı sağlamamış; üstelik izleyicilerin bu törenlerde mahkûma belirli bir acıma duygusu beslenmesine de sebep olmuştur. Bu nedenle insan bedeninin törenselleştirilen bir acı çekme seansının aktörü olduğu cezalandırma tekniklerinin yerine öncelikle “acı çekme süresinin kısaltılması” yoluna gidilir. Böylece hem toplumda mahkûma beslenen acıma duygusuna müsaade edilmez hem de cezanın infazı yine beden üzerinde ancak daha kısa sürede gerçekleştirilir. Bu yoldaki çabalara 18. yüzyılda İngiltere’de üretilen insan asma makinesi ile giyotin örnek verilebilir. İnsan asma makinesinde tek hamlede mahkûmun altındaki sandalyenin itilmesi, giyotinde ise tek hamlede kafa kesilmesi, mahkûmla olan azap çektirmeye yönelik temasları azaltmış ve önceki uygulamalara nazaran ceza-beden ilişkisinde “bir iyileştirme reformu” olarak görülmüştür¹³¹.

Törenselleştirilen, halka açık bir şekilde gerçekleştirilen infaz uygulamaları yerini acı çekme süresinin kısaltılmasına, insanın asılırken ya da giyotinle hayatına son verilirken üzerine matem tülü örtülmesine; akabinde kapatılma düşüncesine bırakır. Kapatılmayla beraber cezalandırma seyirlik bir unsur olma özelliğini kaybeder. Törenlerle halka açık şekilde insan bedenine çektirilen azap, artık gündelik

¹²⁸ Foucault, s. 33

¹²⁹ Emek Bayrak, “*Siyasi İktidarın Geçirdiği Dönüşümler Bağlamında Cezalandırmanın Seyri*”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 125, Ankara, 2016, s. 46, <http://tbddergisi.barobirlik.org.tr/m2016-125-1584> (25.02.2022)

¹³⁰ Cesare Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, çev. Sami Selçuk, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, ss. 93-94

¹³¹ Foucault, s. 46

hayatın bir parçası olmaktan çıkar¹³². Ancak cezanın doğasına içkin olan insana verdiği/yaşattığı acı, yoğunluğu azalsa da devam edecektir. Fiziki acı yerine ıstırapın ruha yönelmesiyle artık ceza, rotasını özgürlüğü kısıtlamaya yöneltmiştir.

II. BEDENLERİN DİSİPLİNE EDİLMESİ: KAPATILMA VE GÖZETİM DÜŞÜNCESİNE DAİR TARİHSEL AKIŞ

A. Kapatılmanın Tarihi

17. yüzyıla dek bedenin *herhangi* bir sebeple kapatılması ve bu kapatılmanın toplumsal bir önlem olarak sunulması, alışlagelmiş bir uygulama değildi. Modernlik öncesi döneme bakıldığında, günümüzde bedenin kapatılmasına neden olan durumlar, henüz “bedenin disipline edilmek amacıyla gözetlenmesi” ile sonuçlanmamıştı. Her ne kadar kapatılma düşüncesi zihinlerde cezai bir yaptırımı çağırırsa da kapatılmaya ilişkin politikaların doğuşu ve belirlenen öznelerin bu amaca özgülünen mekanlara kapatılması, ekonomi ve siyasetle de yakinen ilişkilidir. Bir suç için kanunda öngörülen ceza olarak özgürlüğün kısıtlanması ve bedenin hapsedilmesi ise kapatılma düşüncesinin bir sonraki evresine tekabül eder.

Foucault’ya göre, insan faaliyetleri; ekonomik üretim, toplumun yeniden üretimi, dil ve oyunsal¹³³ faaliyetler olmak üzere dörde ayrılır. Dört faaliyet tipi, bir toplumsal düzenin sac ayaklarını oluşturur. Foucault, bu çerçevede belirlenen sosyal standartların dışında kalanları ise marjinal bireyler olarak adlandırır¹³⁴. Ekonomik üretime katkı sağlamayan, toplumun nüfusunu arttırmayan, ortak dili ve eğlenceyi paylaşamayanların oluşturduğu bir grup olarak marjinaller, kamusal alanın bir nevi *işe yararlar* süzgecin geçirilmesiyle oluşur. İşe yarar kabul edilen bireylerin en önemli niteliği ise modernliğin başat boyutlarından kapitalizmin artı değer elde etme amacına hizmet edebilecek olmalarıdır. Bu süzgeçten geçemeyen marjinaller ise *devletin kıyılarına*¹³⁵ itilmeye mahkûm olmuşlardır.

¹³² Foucault, s. 41

¹³³ Burada oyun kelimesi, toplumun ortak bir eğlence kültürünün ürünleri anlamında kullanılmıştır.

¹³⁴ Michel Foucault, **Büyük Kapatılma**, çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin, 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 75

¹³⁵ Oluşturulan toplumsal standartların dışında kalan, marjinalleştirilen bireylerin, devletin gözetimi altında fakat kabul gören bireylerden soyutlanmış olma durumunu ifade eden bir kavram. Egemen

Bedenin kapatılmasının disipline edici bir amaca bürünmesine değin süregelen sosyo-politik pratiklere bakıldığında kademeli bir geçiş görülür. Öncelikle belirli niteliklere haiz olmaları nedeniyle bazı öznelerin, oluşturulan toplumsal standartlara uymadığına karar verilmiş ve bu özneler, tehlikeli, toplumun dışında kalması gerekenler olarak kodlanmıştır. Deliler, suçlular, bulaşıcı hastalık taşıyanlar, işsizler, sakatlar, yaşlılar, sapkınlar, dilenciler gibi pek çok farklı öznenin oluşması, uzayıp giden bu listeye ilişkin ortak bir kimlik tanımlamak güçtür.

Standartların dışında kalanlar, Foucault'nun deyiimiyle marjinallere ilişkin kronolojik perspektif şu şekildedir: İlk adım, insanın toplumsallığını sürdürdüğü çeperin dışına çıkarma yani toplumdan kovmadır. İlk adımın somut örneklerine Orta Çağ'ın cüzzam salgınında rastlanır. Tanrının lanetine bürünen Orta Çağ'ın cüzzamlı öznenin dini bir törenle toplumla olan ilişkisi kesilir ve genellikle ıssız kumsallarda veya kırsal bölgelerde yaşaması için toplum tarafından yoğun bir baskıya maruz kalırdı¹³⁶.

Özneyi toplumsallık çeperinin dışına çıkarmadan sonraki ikinci adım ise toplum için yararlılar süzgecinden geçemeyen marjinal kitlenin kapatılmasıdır. Belirli öznelerin insan toplumsallığından soyutlanması artık kamusal alanın dışına itilmekle değil duvarların örülmesiyle çözülür. Kapatılma, toplum dışı kabul edilen özneler için bir kopuş anlamı da taşır. Varoluşunu besleyen habitatından alınan özne, farklı kültürel pratikler taşıyan başka öznelerle aynı mekânı paylaşmak zorunda bırakılır. Kapatılmayla birlikte başlayan kopuş, kapatılan-kapatılmayan arasındaki yabancılaşmayı doğurur. Kapatılan öznelerle ilişkin alışkanlıklar, imajlar ve bu öznelerin taşıdıkları kültürel doku gitgide toplumsal bellekten silinir. Modern devletin öznesi, kapatılanlara özgü eylemselliklere yabancılaşır¹³⁷. Kapatılma düşüncesinde kopuş ve yabancılaşma eşzamanlı olarak ilerler.

iktidarın gözetimi altında tutulan aynı zamanda standart dışı kabul edilerek toplumdan dışlanan bir kavram olarak “devletin kıyıları”, Veena Das ve Deborah Polle'un “Devletin Kıyılarında Antropoloji” kitabından bu çalışmaya eklenmiştir.

¹³⁶ Murat Serdar, “Orta Çağ Avrupasında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 9, 2014, ss.100-114, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/802343> (10.03.2022)

¹³⁷ Michel Foucault, **Klasik Çağda Deliliğin Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2020, s. 138

Modern zamanların popüler gözetim mekânı olarak hapishanenin, gözetim öncesi dönemde, işlevindeki değişim ise dikkat çekicidir. Orta Çağ'da hapishane, bir suçlu için yalnızca bir bekleme salonundan ibaretti. Suç işleyen bir özne için birkaç ihtimal mevcuttu: Kefaretini ödeyerek serbest kalabilir, ölüm cezasına çarptırılabilir ya da herhangi bir uzvu kesilebilirdi. Özne, bu ihtimallerden herhangi birinin gerçekleşmesini hapishanedeki hücrelerinde beklerdi. Hapishanenin geçici bir mekân olma niteliği, ancak bedeninin kapatılmasının bir ceza olarak görülmesiyle geçerliliğini yitirecektir. Kapatılma düşüncesinin doğuşuyla birlikte ilerleyen süreçte toplumsallıktan soyutlama amacının yanına gözetleme ve denetim altına alma aşamaları da eklenmiştir. Modern siyasi iktidarın hem beden hem zihin üzerinde etkinliğini gösterdiği yeni bir disiplin tekniği ortaya çıkmıştır: Panoptizm. Çalışmaya, kapatılma biçimleri ve mekanları, kategorik kapatılma ve panoptizm/panoptik iktidar kavramlarıyla devam edilecektir.

B. Kapatılmaya İlişkin Uygulamalar

1. Genel Kapatılma Politikası Örneği: Hôpital Général de Paris

17. yüzyılda çıkarılan bir kararnameyle Paris'te kurulan Genel Hastane, tıbbi bir amaca hizmet etmeyen, kapatılma politikasının ilk somut adımlarından birisidir¹³⁸¹³⁹. Her ne kadar ismi hastane olsa da bu kuruluş herhangi bir tedavi edici misyon yüklenmemiştir. Genel Hastane, bir kapatılma mekânı olarak, öncelikle güvenliğin sağlanması amacına hizmet eder, kamu güvenliğinin sağlanması esastır¹⁴⁰. Dönemin yaygın inancı, işsizlik ve dilenciliğin toplumun güvenliğini sarstığı ve düzeni bozduğu yönündedir. Genel Hastane bu iki olguya karşı alınan önemli bir tedbirdir¹⁴¹. Açılmasından sonraki süreçte hem kapatılması hedeflenen

¹³⁸ Güneş Kurtuluş ve Mustafa İnci, "Fransız Merkantalizminin Disiplinci İktidar Projesi: Büyük Kapatılma", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2021, s. 258, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2169873> (03.04.2022)

¹³⁹ Kapatılmaya ilişkin mekanların bir örneği de İngiltere'deki "House of Correction" isimli kurumlardır. Bu kurumların kuruluşu da Genel Hastanenin kurulduğu yıllara rastlar. Farklı ülkelerdeki bu iki kurumun amaçları arasında benzerlik mevcuttur. House of Correction, fakirler ve serserilerin cezalandırılması üzerine amaçlanır.

¹⁴⁰ Foucault, *Deliliğin*, s. 90

¹⁴¹ Foucault, *Deliliğin*, s. 112

özne türlerinde hem de kuruluş amacında bir çeşitlenme yaşanır. Kamu güvenliğinin sağlanması amacının yanına zorunlu çalışma uygulaması ile toplum için çalışma amacı eklenir.

Genel Hastane kuruluşu akabinde kapatılacak öznelerin başında, güvenliğin sağlanması amacına paralel olarak, suça eğilimliler, deliler, hırsızlık ve yağmaya karşı bir önlem olarak da işsizler ile çalışamayacak durumda olanlar gelir. Kapatılmanın ekonomi ile kesişen noktası da tam olarak burada belirginleşir. Çünkü modernliğin dönüştürdüğü yeni ekonomi politikalarıyla doğan kapitalist toplumun inşası ancak artı değer elde eden özneyle mümkündür.

Kapatılma nedenlerinden birini ya da birkaçını barındıran bir öznenin kapatılmasına karar verme yetkisi ise Paris polisine veya Genel Hastanenin idari kadrosuna aitti. Özneler, herhangi bir mahkeme kararı olmaksızın doğrudan kapatılmaktaydı¹⁴². Hukuki denetimden yoksun bu kapatılma pratiğiyle kısa bir zaman içerisinde Genel Hastanenin nüfusu yaklaşık 6000'di, bu sayı ise Paris nüfusunun %1'ine tekabül etmekteydi¹⁴³.

Alışılmış tedavi edici kurumların aksine, Genel Hastanede işkence odaları, zindanlar ve hapisaneler de mevcuttur. Bu hastaneyi diğer kurumlardan farklı kılan bir diğer özelliği ise idari kadronun, kapatılan öznelere ilişkin bazı kararları almaya muktedir kılınmasıdır. Hastane yöneticilerinin işkence ve infaz hakkına yönelik kararlar alabilmesine karşılık bu kararlara karşı temyiz yahut itiraz hakkı tanınmamaktadır. Bu doğrultuda Genel Hastane, yarı adli nitelikte bir kurum olarak da nitelendirilebilir. Hastanenin idari kadrosu, kapatılacak öznelere karar vererek kapatılma mekânı dışında; kapatılan öznelerin infazına ya da işkenceye maruz kalmasına karar verecek bir yapı olarak kapatılma mekânı içerisinde mutlak bir konumdadır. Hukuki meşruluğunu, tüm yetkilerin belirlendiği kararnameden alan idari kadro, disipline edici ve gözetimci bir iktidarın sembolüdür¹⁴⁴.

İlk başta işsizliği ve dilencililiği önlemek için kurulsay da zamanla Genel Hastaneye “sıradan insan”, “ıslah edilemeyen kadınlar”, “sakat ihtiyarlar”, “büyü ile uğraşanlar”, “Tanrının adını anmayanlar” gibi ortak bir paydası olmayan özneler de katılmıştır. Kapatılanların hem türünde hem de sayısında olan kayda değer artış, idari

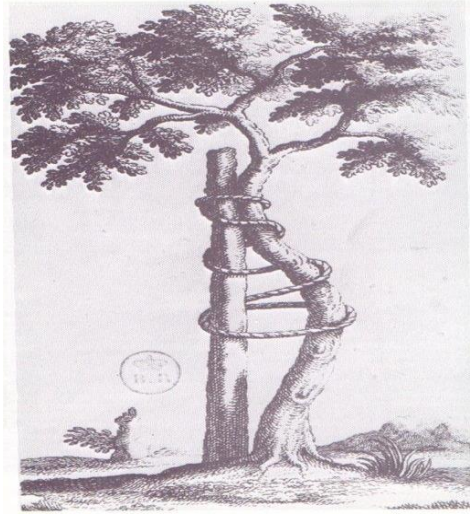
¹⁴² Foucault, *Kapatılma*, s. 103

¹⁴³ Foucault, *Deliliğin*, s. 99

¹⁴⁴ Foucault, *Deliliğin*, ss. 92-93

kadroya verilen kapatılma yetkisinin hukuki denetimden yoksun olmasıyla yakinen ilişkilidir. Bu noktada toplum nezdinde kapatılma olgusu, sınırları muğlak bir kavram olarak insan zihninde gri bir alandır.

Öte yandan işsizliğin ve dilenciliğin kapatılma nedeni olarak kabul edilmesinin diğer bir sonucu ücretli emeğin değer kaybetmesidir. Örneğin, 17. Yüzyıl Paris’inde yaşayan bir Fransız, özgürlüğünü kaybetmek ile düşük bir ücretle çalışmayı kabul edip özgür yaşamak arasında kaldığında ikinci şıkka yönelecektir. Toplumda özgürlüğün kaybedilmemesi uğruna düşük ücretlerle çalışmaya razı olunması, yine kapatılmanın ekonomik yanına ilişkin önemli bir göstergedir. Dönemin sosyolojik manzarasında özne, işverenin sunduğu düşük maaşı kabul edecek ya da kapatılacaktı. Özne, işverenin sunduğu teklifi reddedip kapatılmasıyla yine zorunlu bir çalışma döngüsü içerisine girer¹⁴⁵. Bu kapatılma politikasıyla öznenin üretim döngüsü dışında kalması imkansızdır. Kapatılan her özne toplumun ortak refahı için çalışmak zorundadır. 17. yüzyılda nitelik ayırt etmeden pek çok farklı öznenin kapatıldığı ve çalışma zorunluluğunun olduğu Genel Hastane örneğine Nazi Toplama Kamplarıyla 20. Yüzyılda tekrar karşılaşılmaması, genel bir kapatılmanın toplumda belirli bir ayıklama işlevi üstlendiğini ve genel kapatılmanın tekerrür ettiğini açıkça gözler önüne serer.

Şekil 3: İnsan kusurlarının düzeltilmesini metaforlaştırıldığı görsel¹⁴⁶.

¹⁴⁵ İngiltere’de kapatılma mekanları ilk olarak endüstriyelmiş bölgelerde açılmıştır.

¹⁴⁶ Ortopedist Nicholas Andry’nin insan kusurlarının düzeltilmesinin metaforlaştırdığı bu görselde 18. yüzyılda dönemin sosyopolitik iklimine ışık tutar. Eğri bir ağaca bağlanan düz bir yapıyla belirlenen normların dışında kalanın disipline edilmesi, düzeltilmesi amaçlanır.

2. Kapatılmanın Pandemik Yüzü: Cüzzam ve Veba

Kapatılma öncesi dönemde belirli öznelerin toplumdan dışlanması, görmezden gelinmesi ya da hayatına son verilmesi şeklinde gelişen cezalandırma ve tedavi edilemeyen hastalıklara çözüm bulma yöntemleri görülmekteydi. Bu yöntemlerin en somut örneklerinden birisi ve kapatılmanın bir adım öncesi 14-16. yüzyıl arasında yaşanan cüzzam salgınıdır. Bu salgınla birlikte kapatılmanın temelleri de atılmıştır.

Cüzzam, Orta Çağ'da kendisine kutsallık atfedilen bir hastalık olarak ortaya çıkmıştı ve cüzzamlı öznenin varlığı aynı zamanda Tanrının varlığına da işaret etmekteydi. Cüzzam, özneye gönderilen uhrevi bir işaretti: Bu işaret hem Tanrı'nın iyiliğini hem de işlenen günahlardan ötürü öfkesini göstermekteydi. Tanrı tarafından cüzzam ile cezalandırılan özne, bu dünyada günahlarının kefareti öderken aynı zamanda öznenin bu hastalığa dayanmasıyla cennete gideceği vadedilir¹⁴⁷. Tanrıdan geldiğine inanılan bu hastalığa yakalanmış özneler, artık toplumun bir ferdi olarak görülmemekte ve toplumun dışına itilmekteydi. Cüzzamlıların toplumdan kovuldukları kırsal bölgelere ya da sahillere sığamaması ve kent yaşamına yaklaşması üzerine kapatılmalarına karar verilmiştir.

İlk başlarda cüzzamlı özneye karşı alınan önlem, toplumun olağan hayat akışını sürdürdüğü alanın dışına çıkarılmayken; cüzzamın bulaşıcılığının tespit edilmesiyle cüzzamlı öznenin kapatılmasına karar verilmiş ve miskinhaneler kurulmuştu¹⁴⁸. Ancak bu kapatılma hastalığın tedavi edilmesi için değil bulaşıcılığı önlemek içindi. Miskinhane, cüzzamlıların sayısındaki korkutan artışla birlikte icat edilen bir kapatılma mekanıdır.

Orta Çağın diğer pandemisi ise ekonomik, toplumsal ve siyasal etkileriyle vebadır. Avrupa'da milyonlarca insanın ölümüne yol açan bu hastalığın yayılmasını önlemek için alınan en etkili tedbir, kapatılmadır¹⁴⁹. Hızlı bulaşan ve ani bir ölümle sonuçlanan vebanın kapatılması ise cüzzamdan farklı bir rota izlemiştir. 16. yüzyılda yaşanan veba salgınında hastalığı taşıyanlar toplumdan kovulmamıştır ancak yoğun

¹⁴⁷ Foucault, *Deliliğin*, ss. 27-28

¹⁴⁸ Efe Baştürk, **Gözetimin Soykütüğü**, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss. 75-76

¹⁴⁹ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupasına Etkileri", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 10, 2011, ss. 125-150, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/144812> (11.03.2022)

bir gözetim mekanizmasını içeren bir kapatılma politikasının öznelere haline gelmişlerdir. Öncelikle veba görülen şehirler, mahallelere bölünerek her mahalle başına birer emin getirilmiş ve bu eminlere bağlı, her bir caddenin başına dikilen temsilciler görevlendirilmiştir. Eminlerin ve temsilcilerin gözetimi sürekli, herhangi bir öznenin dışarı çıkmasına, yağmaya ve hırsızlığa karşı teyakkuzda olan muhafız birliği de gözetimin bir parçasıdır. Görevin aksaması ya da temsilcilerin görev yerinden ayrılması ise ölümle cezalandırılmaktadır.

Vebaya ilişkin gözetim aynı zamanda kayıt altındadır, günlük hastalanan ve ölen kişilerin sayıları, isimleri, cinsiyetleri temsilcilerin ve emirlerin düzenledikleri raporlarda yer alır¹⁵⁰. Sırasıyla mahalledeki her ev ve sokak görevli kişilerce dezenfekte edilip arıtılır. Belirli aralıklarla gerçekleştirilen bu teftişlerle evlerde görülen düzensizlikler dahi kayda geçirilir, şehirde tüm olan bitenin kayda geçtiği, kesintisiz bir gözetim süreci başlamıştır. Vebalı şehirlerde yaşayan tüm bedenler, siyasi iktidarın gözetimi altındadır.

Bu iki pandemiye ilişkin geliştirilen stratejiler ve sonuçları oldukça farklıdır. Vebaya ilişkin atılan ilk sosyo-politik adım, toplumdan kovma değil, sınırları belirli ve sabit bir alana kapatılmadır. Cüzzam, toplumsallıktan kovulan, uzakta tutulanken veba kapatılan, gözetlenen ve yok edilmeye çalışılan bir pandemidir. Bu bağlamda cüzzamlıların kapatılmasından farklı olarak veba pandemisiyle ortaya çıkan kapatılma biçimi yeni bir siyasi iktidar tekniği doğurmuştur. Siyasi iktidar, vebalı bir şehir üzerinde güvenliğin sağlanması, evlerin ve sokakların hijyeni, şehre giriş çıkış saatlerinin belirlenmesi, yaşama ve ölüme ilişkin bilgilerin depolanması gibi pek çok konuda bir düzen tatbik eder¹⁵¹. Bu düzen içerisinde siyasi iktidar, hiyerarşik bir akışla özneye dair en ince ayrıntıya dek nüfuz eder.

Nüfuz etmenin beraberinde getirdiği şehirdeki her bir özneye dair bilgiye ulaşım ve bu bilgilerin depolanması, kapatılmayı salt bir tedbir olmaktan çıkarır. Kapatılmaya ilişkin pratikler artık gözetim mekanizmalarıyla iç içe geçmiştir. Kapatılma-gözetim-disiplin üçgeninden her iki pandeminin sonuçları üzerine düşünüldüğünde Foucault'nun deyişiyle cüzzam, hastalısız bir toplum imgesi, veba ise disipline eden bir iktidar ve ideal toplum tahayyülüdür¹⁵².

¹⁵⁰ Foucault, *Hapishanenin*, ss. 290-291

¹⁵¹ Baştürk, s. 77

¹⁵² Foucault, *Hapishanenin*, s. 293

III. YENİ BİR DİSİPLİN POLİTİKASI OLARAK KATEGORİK KAPATILMA VE PANOPTİZMİN DOĞUŞU

A. Hapishane, Akıl Hastanesi Örnekleri Üzerinden Kategorik Kapatılma ve Biyopolitika

Kapatılma düşüncesinin doğuşuyla öncelikle uygulanan usul, Genel Hastane örneğinde de görüleceği üzere, kapatılmasına karar verilen tüm öznelerin bir araya getirilmesidir. Genel ve kapsamlı bir kapatılma politikasından kategorik bir kapatılmaya geçiş ise Fransız Devrimiyle gerçekleşir¹⁵³. Kapatılma tekniğindeki bu köklü değişimle yeni kimlik ve mekân üretimi de hızlanır. Bu köklü değişim beraberinde ikinci “süzgeçten geçirme” sürecini başlatır.

İlk aşamada kapatılmasına karar verilen farklı niteliklere sahip ancak bir arada yaşamak zorunda bırakılan özneler artık kategorilere ayrılarak kapatılacaktır. Bu ayrıma gidilmesi için ikili bir işaretleme sistemiyle hareket edilir. Deli-deli olmayan, anormal-normal, suçlu-masum gibi ikili işaretlemelerle kimlikler inşa edilir ve neticesinde de akıl hastanesi, hapishane, ıslahevi gibi gözetim ve disiplin mekanları tekrar yapılandırılır. Kategorik kapatılma, kapatılanın kimliği üzerinden spesifik disipline etme biçimlerinin üretilmesini sağlar. Örneğin, delilerin kapatıldığı akıl hastaneleri, suçluların kapatıldığı hapishaneler, okullar, kırsallar gibi mekanlarda farklı disiplin teknikleri uygulanır.

Foucault, insanlık tarihinde bedenin çeşitli baskı ve zorlama mekanizmalarıyla kuşatıldığı vurgular ancak yenilik arz eden nokta nüfuz etme amacı ve yüzeyindeki değişimdir. Artık kitlelere değil bedenin ayrıntılarına nüfuz edilmekte, öldürme değil disipline etme amaçlanmaktadır¹⁵⁴. Zaman içerisinde acı çektirme ve ölümle cezalandırılan ya da toplumdan kovulan beden, 18. yüzyılda iktidar tarafından yeniden şekillendirilmeye başlar. Bedeni öldürmek yerine yaşatmak amaçlanır. Beden, iktidar tarafından çeşitli politikalarla yeniden imal edilir: Suçlular cezalandırılır, öğrenciler eğitilir, deliler ehlileştirilir, işsizler çalıştırılır, salgın hastalıklarla mücadele başlar. Toplumda kamu sağlığının, kamusal

¹⁵³ Foucault, *Kapatılma*, s. 105

¹⁵⁴ Foucault, *Hapishanenin*, s. 169

güvenliğin ve ahlakın sağlanması, üretimin arttırılması gibi amaçlar önem kazanır. Bu amaçların hayata geçirilmesi için yeni bir siyasal anatomi icat edilir¹⁵⁵. Beden, iktidar tarafından keşfedilmiş; bedene dair denetleme ve düzenleme faaliyetleri yoğunlaşmıştır¹⁵⁶. İnsan bedeni, en yüksek faydayı sağlamak ve mükemmelleştirilmek için yeni bir hedef haline gelir¹⁵⁷.

La Mettrie'nin deyiimiyle Makine-İnsan, *L'homme Machine*, manipüle edilen, biçimlendirilen, itaat edendir¹⁵⁸. Bu yenilik, iktidar kavramına yeni bir anlam seti de eklemeler. Foucault, iktidar ilişkilerindeki dönüşüm göz önünde bulundurulduğunda, iktidar kavramının egemenlik ile ilintilendirilerek açıklanmasının eksik kaldığını vurgular. Artık iktidar, salt hukukla sınırlayan, meşru güç tekeliyle baskı uygulayan bir kavram değil bedene yönelik politikalarıyla gözetleyen, denetleyen ve disipline edendir¹⁵⁹. İktidarın merkezileşmesiyle gücün tek bir merkezden yönetilmesi politikasından mikro ölçekli yüzeylere temas eden, akışkan bir iktidar tekniğine doğru bir değişim görülür: Biyopolitika¹⁶⁰.

“Ama ben iktidar mekanizmasını düşündüğümde, iktidarın bireylerin tohumuna kadar ulaştığı, bedenlerine eriştiği, hal ve tavırlarına, söylemlerine, öğrenimlerine, gündelik yaşamlarına sindiği kılcal var olma biçimini düşünüyorum.”¹⁶¹ ifadesiyle Foucault için biyoiktidar bir kurulumdan ibarettir. Biyoiktidarın hedefi, toplumsal bedeni en ince ayrıntısına dek denetlemek ve disipline etmektir. Foucault, modern biyoiktidarın, premodern dönemin iktidarından farkının iktidar etme tekniklerindeki rasyonelliğin etkinliğine bağlar. Modern öncesi dönemin iktidarını pastoral iktidar¹⁶² olarak tanımlayan Foucault, pastoral iktidarın dinsel alanla sınırlı bir etkisi olduğunu ifade eder. Modernleşme ve kapitalist üretim

¹⁵⁵ Michel Foucault, **İktidarın Gözü**, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 42

¹⁵⁶ Judith Butler, “Bedenler ve İktidar”, **Cogito Dergisi**, Sayı:70-71, 2012, s. 278

¹⁵⁷ Thomas Lemke, **Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi**, çev. Özge Karlık, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, ss. 116-118

¹⁵⁸ S. Atakan Altınörs, “Yeniçağ'daki Spiritüel Cevher Anlayışına De La Mettrie'nin İtirazı”, **Kilikya Felsefe Dergisi**, Sayı: 2, 2020, s. 29, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1350903> (09.01.2022)

¹⁵⁹ İmge Oranlı, “Biyopolitikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştirisi”, **Cogito Dergisi**, Sayı: 70-71, 2012, s. 43

¹⁶⁰ Sever Işık, “Michel Foucault'da İktidar, Özgürlük ve Direniş”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 51, 2012, s. 106, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877883.pdf> (05.03.2022)

¹⁶¹ Foucault, *İktidarın*, s. 23

¹⁶² Modern iktidar öncesinde meşruiyetini Tanrıdan alan, Kilise ile cisimleşmiş, geleneksel iktidar biçimini ifade eden Foucault terimi.

sürecinin de etkisiyle biyopolitik dönüşüm, rasyonelliğin etkinliğinde insan toplumsallığının bütünüyle gözetlenmesini ve kontrol edilmesini beraberinde getirmiştir¹⁶³. Bedenleri, toplumsallığı değiştirir ve dönüştürürken aynı zamanda biyoiktidar, kendisini beslediği kurumlarla ve ilişkilerle yeniden üretir. Biyoiktidarın değiştirici ve dönüştürücü gücüne karşı direnç gösterilmesi halinde ise beden hem iktidarın gücünün hem de direnişin merkezi haline gelir¹⁶⁴.

Bu epistemolojik akış Foucault'nun "*İktidar yerde hazır ve nazırdır.*" sözünü zihinlerde yineler. Buradan hareketle, pastoral iktidardan farklı olarak biyoiktidar, durağan ve sabit değil dinamiktir. Foucault'nun, iktidarın her yerdeliği ile kastettiği, gündelik hayat pratiklerine süresiz bir biçimde sızan bir iktidar ilişkisidir. Gündelik hayata içkin bir iktidar kurulumunda ise gözetim başat roldedir. Disipline edilen bir bedene uygulanacak tekniğin, uzmanlık bilgisinin tespiti noktasında ise genel kapatmadan kategorik bir kapatma politikasına geçiş önemli bir adımdır. Kategorik kapatılma mekanları bir yandan iktidarın mikro ölçekte yayılımını dolayısıyla bedenin disipline edilmesini hızlandırırken diğer yandan öznenin iktidar için bir bilgi nesnesi haline gelmesinde akıllı, deli, işsiz, yaşlı gibi farklı kiplerin ortaya çıkmasını sağlar.

B. Gözetim-Disiplin Çerçevesinde Panoptizm ve Panoptikon

Biyoiktidarın disipline edici yönetim stratejisinin bir diğer önemli yönü gözetimdir¹⁶⁵. Bedenlerin gözetlenmesiyle başlayan disiplin, belirlenen toplumsal standarda uymayanı, normdan sapmaları tespit eder ve biçimlendirmeye devam eder. Bedeni üretim döngüsü içerisinde tutmaya, bedenden fayda elde etmeye programlıdır. Bu strateji doğrultusunda ortaya çıkan politik bir formül olarak panoptizm; belirlenen hukuki, toplumsal ve ekonomik hedeflerin aksi yönde bir eylemselliğin hızlı tespitinde görev alır.

¹⁶³ Murat Özdemir, "*Foucault Sosyolojisinde İktidarın Serüveni: Pastoral İktidar, Disiplinci İktidar, Biyo-İktidar*", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, ss. 110-112, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1658743> (31.03.2022)

¹⁶⁴ Judith Revel, *Foucault Sözlüğü*, çev. Veli Urhan, Say Yayınları, 2012, s. 31

¹⁶⁵ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, çev. Alican Yayla, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 58

Foucault panoptizmi, “*Toplumumuzun karakteristik özelliklerinden biridir. Kişisel ve sürekli gözetim biçimi altında denetim, cezalandırma ve ödüllendirme biçimi altında ve ıslah biçimi altında, yani bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesi biçimi altında bireylere uygulanan iktidar biçimi*” olarak tanımlar¹⁶⁶. Bu tanımdan hareketle panoptizm, gözetim, denetim ve disiplin olmak üzere üçlü bir sac ayağına oturtulan bir kavramdır. Böylelikle yeni iktidar ilişkilerinin dönüştürdüğü bir toplum türü ortaya çıkar: Gözetim Toplumu.

Yaşamın ve üretimin devamı için normatifleştirilen toplumsal akışın bozulmaması adına kapatılma ve gözetlenmenin bir arada bulunduğu panoptizm, gözetim toplumunun temellerini atar¹⁶⁷. Panoptizm, icadını ve yayılmasını içeren süreçte öncelikle toplumda bir nevi işaretleme ve ayıklama işlevini yerine getirir; toplumsal hayatın ve üretimin devamı için ihtiyaç duyulan sağlıklı, verimli bedenleri işaretler. Artı değer elde edebilen verimli bedenler, toplum için makbuldür; modern toplumun arzusu toplumsal üretimi ve faydayı arttırmaktır. Bu arzu modern toplumun endüstriyalizm ve kapitalist üretimin sıkı ilişkisinin bir tezahürüdür. Kapatılma ve gözetim mekanizmalarına ekonomik bir perspektiften bakıldığında sağlıklı ve verimli bir bedene sahip olmayanlar öznelere panoptik mekânlara kapatıldığı görülür¹⁶⁸. Kapatılmayı kimliklendirme süreci tamamlar; kimliklendirme ile öznelere hem yönetilebilir hem de ulaşılabilir kılınır. Kimliklendirme ve işaretleme süreçlerinde iktidar, öznelere ilişkin karşıtlıklar kurar ve bu doğrultuda özne bir kimlikle kuşatılır. Çeşitli alanlarda gerçekleşen bu sürece ilişkin şu örnekler verilebilir: Ekonomi alanının nesnesi, üreten ve emek harcayan öznedir; biyoloji biliminde ise yaşama olgusundan hareketle yaşayan öznedir; psikiyatri için ise akılla hareket etmeyen öznedir¹⁶⁹. Örneklerin çoğaltılabileceği pek çok alanda yaratılan ikili karşıtlıklarla panoptizm kendisini meşrulaştırır¹⁷⁰. Emekçi-işsiz, masum-suçlu, faydalı-zararlı gibi karşıtlıklar insan toplumsallığının normallerinin inşa eder.

İşaretleme ve kimliklendirme süreci ise modern toplumun önemli ayırıcı olan akıl ve akıldışılıkla örneklendirilebilir; akıllı-deli ikilemi sonucunda delilik kipine

¹⁶⁶ Foucault, *Kapatılma*, s. 231

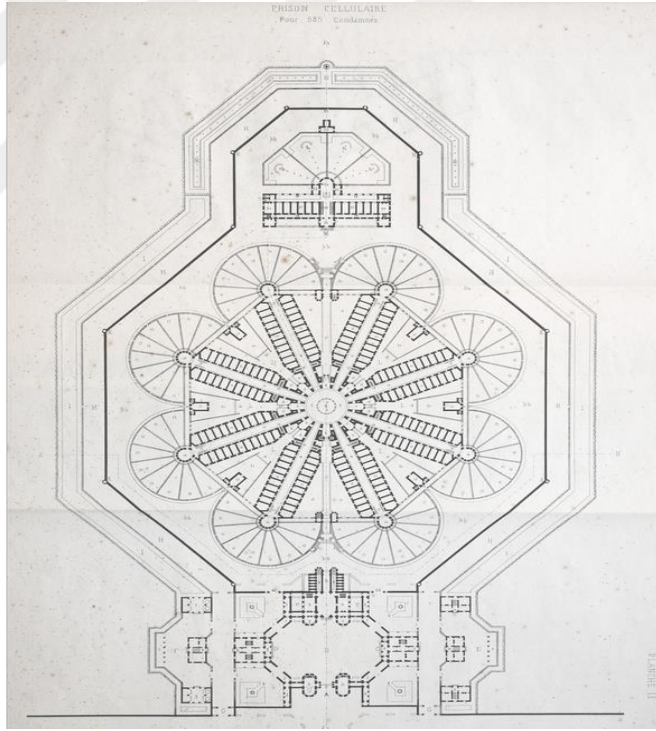
¹⁶⁷ H. Gökçe Zabunoğlu, “*Kapitalizm, Biyoiktidar ve Özne*”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 23, 2021, ss. 235-236, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1700488> (02.01.2022)

¹⁶⁸ Baştürk, s. 110

¹⁶⁹ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 6. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 57-58

¹⁷⁰ Özdemir, s. 115

uygun düşen eylemsellikler barındıran öznenin kapatılması gerekir. Çünkü delilik, akıl hastalığı, verimli bir beden olarak üretim döngüsüne katılmayı engeller. Buradan hareketle deliliğin kapatılmasını düzenleyen norm uyarınca deliliğe özgülünen eylemsellikler barındıran bir özne, deliliğe ilişkin tarihsel deneyimlerle kendisi arasında özdeşlikler kurar. Bu noktada gözetimin içselleşmesi belirli bir oranda kapatılmanın meşruluk kazanmasını da sağlar¹⁷¹. Kısaca modern toplumda siyasi iktidarın muhatabı insan bedeni, temel motivasyonu ise bedenlere ilişkin bilgiyi depolamak ve bedeni bu bilgi doğrultusunda dönüştürmektir. Bu dönüşümün etkisiyle 18. yüzyıldan itibaren özellikle hastanelerin ve hapishanelerin inşasında büyük ölçüde panoptik gözetimin sağlanabildiği mimari tasarımlardan esinlenilir. Genellikle dairesel ve ortada gözetleyenlerin bulunduğu bir kule içeren çeşitli yapılar, farklı ülkelerdeki cezalandırma ve normleştirme pratiklerinin uygulama alanı olmuştur.

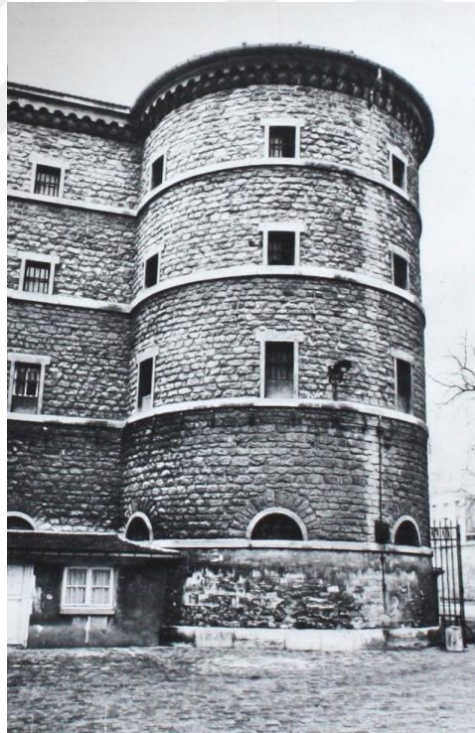
Şekil 4: Abel Blouet'in Panoptikondan esinlendiği hapishane tasarımı¹⁷².

¹⁷¹ Baştürk, ss. 82-84

¹⁷² Abel Blouet, **Projet de Prison Cellulaire Pour 585 Condamnés Précédé D'observations Sur le Système Pénitentiaire**, Firmin Didot Frères, Paris, 1843, s. 3, <https://criminocorpus.org/en/library/page/53480/#page> (05.03.2022)

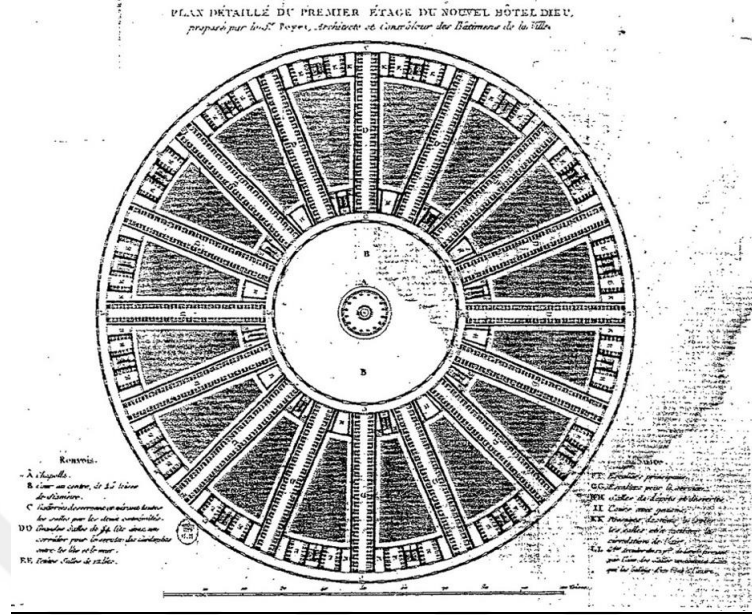
Şekil 5: 19. yüzyıl, Petite Roquette Hapishanesi, Paris¹⁷³.

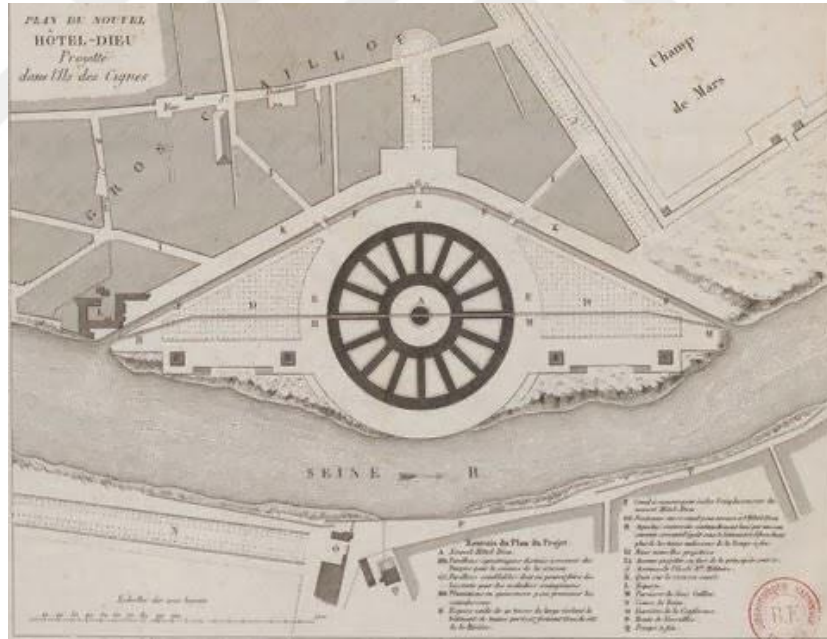
Şekil 6: Petite Roquette Hapishanesi'nin gözetim kulelerinden birisi, Paris¹⁷⁴.

¹⁷³ <https://journals.openedition.org/criminocorpus/2840?lang=it> (30.03.2022)

¹⁷⁴ Bkz. <https://imagesdelaculture.cnc.fr/-/petite-roquette-une-prison-machine-la-> (30.03.2022)

Şekil 7: Bernard Poyet'in Nouvel Hotel Dieu Gözetim Evi Tasarımı, Paris.

Şekil 8: Bernard Poyet'in Nouvel Hotel Dieu Gözetim Evi Tasarımı, Paris¹⁷⁵

¹⁷⁵ Görşel 7 ve 8 mimar Bernard Poyet'in 1824 yılında tasarımını yayınladığı "Renouvellement du Projet de Transférer l'Hotel Dieu de Paris" isimli çalışmasından alınmıştır. Bkz. www.gallica.bnf.fr/ / Bibliothèque National France (06.04.2022)

Görsellerdeki mimari tasarımlardan da görüleceği üzere bir hapisane, akıl hastanesi veya ıslahevi gibi farklı mekanların tasarımlarına sirayet eden panoptikon bireyselleştirilmiş bir kapatılma mekanıdır. Panoptikona kapatılan özne, Genel Hastanenin aksine, hücrelerinde tek başındır ve dairesel tasarımı diğerleriyle iletişim halinde olmayı önler. Diğer öznelerle herhangi bir iletişim kuramaması bireyselliği besler ve bu iletişimsizlik, özneyi yalnızca bilgi nesnesi olarak konumlandırır¹⁷⁶. Gözetim, gözetleyenden özneye doğru gerçekleşse de bilgi akışı yalnızca kapatılan öznenin gözetleyene doğru tek taraflıdır.

Gözetleyenlerin özneler tarafından görünmemesi gözetimin otomatikleşmesini sağlar. Bu noktada otomatikleşme tabiriyle kastedilen gözetime tabi tutulan öznelerin hangi zaman aralığında gözetlendiklerine dair bilgiden yoksun olmalarıdır. Foucault'ya göre, panoptikon ile sürekli gözetlenme hissi, sınırları belirli bir alan içerisindeki iktidarın gücünü yoğunlaştırırken aynı zamanda iktidarın bir görüntüsü olarak gözetleyenlerin sayısını en aza indirger: Az sayıda gözetleyenle ile daha çok sayıda öznenin gözetlenmesi hedeflenir.

İnsan toplumsallığına dair her eylemin kesintisiz olarak izlendiğine yönelik hissiyat, kapatılan öznenin zihnine yerleşir. Kapatılmayla birlikte oluşan gözetlenme kaygısı, insan davranışlarını rasyonel, normatif olana yönlendirir. İtaat ve uyma davranışı üretir. Panoptikon, gözetlenmenin zihinsel sürekliliğini sağlama noktasında başarıya ulaşmış ve buna ek olarak gözetlenen öznenin oluştuğu durum, dışsal bir baskı olmaksızın iktidarın kendi sürekliliğini sağladığını gözler önüne serer¹⁷⁷. Bu yönüyle panoptizm ve onun mekânsal bir anlamı olan panoptikon, toplumda itaat etmeyi ve uysallaşmayı sağlayan bir misyonu da üstlenmiştir.

Foucault'ya göre, panoptikon, çok işlevli bir hakimiyet mekanizması sunar: Fiziken sürekli bir gözetleyen olmasa da gözetimin yarattığı etkiyi sürekli kılmasıyla bu ilişkiyi daimî olarak sürdürecektir bir makineye benzetilir¹⁷⁸. Bu makine metaforuyla çeşitlenen panoptik kapatılma mekanları, sınırları çizilmiş bir alan içerisinde hem itaatkâr hem de üretken öznelerle dönüşümü sağlar. Öte yandan

¹⁷⁶ Foucault, *Özne*, s. 59

¹⁷⁷ Işık, s. 107

¹⁷⁸ Alan Megill, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2021, s. 301

panoptikon, toplumda kapatılması gerekenler ve özgür kalanlar arasında bir turnusol görevi görür.

İktidar etmeye ilişkin politik bir formül olarak panoptizm ve kapatılmanın mekânsal tasarımı olan panoptikon arasındaki ilişki ise gözetim perspektifleri ile açıklanabilir. Panoptikon mimarisine sahip bir kapatılma mekânı, sınırları belirli bir alan içerisinde disipline etme amacı taşıyan gözetim faaliyetini gerçekleştirir ve kapatılan özneye dair bilgi elde edilir. Ancak panoptizm ise kapatılma öncesi aşamada da etkin bir kavramdır. İnsan toplumsallığını bir bütün olarak gözetim altında tutmaya işaret eder. Panoptikonun sınırlı mekansallığının karşısında panoptizm, hem panoptik gözetim mekanlarında hem de bu mekanların dışında, belirlenen normlara uygun kabul edilen öznelerin üzerinde gözetimi sağlayan teknikler bütünüdür¹⁷⁹.

C. Panoptik Gözetim Mekanları Üzerine Bir Sonuç

17-18. yüzyılda kapatılma pratiklerine bakıldığında hedef ait olduğu toplumsal yapıda kabul gören normallerin dışında kalan, marjinalleştirilen bireydir. Kapatılma, düzensizliği ve kurallara karşı olan davranışı dışlayıcı bir uygulamadır. İlerleyen süreçte kapatılma mekanlarının ıslah edici, normalleştirici, tedavi edici pratikler sergilediği görülür. Akıl hastaneleri ıslah etmeye, fabrikalar üretime, okullar bilgi aktarımı yoluyla toplumda disiplin inşa etmeye devam eder¹⁸⁰. Foucault, 19. yüzyılın kapatılmasında öncelikli amacın dışlanma değil normalleştirme olduğunu vurgular.

Foucault'nun büyük hapsedme makineleri olarak gördüğü hapisaneler ve benzer işlev üstlenen kapatılma mekanlarının zaman içerisinde erdemli insan yetiştirme, kusurların onarılması amacını yerine getiremediği gözlemlenmiş ve bunun yanı sıra kapatılma mekanlarının giderek daha maliyetli hale geldiği tespit edilir¹⁸¹. Toplumdan çeşitli işaretlemelerle ayıklanan, üretkenleştirilmeye ve disipline edilmeye çalışılan özneler için yeni yöntem arayışına girilmiştir. 19. yüzyıl sonrası dönemde panoptik kapatılma mekanlarının negatif edimlerinde dönüşüm

¹⁷⁹ Baştürk, s. 112

¹⁸⁰ Foucault, *Kapatılma*, s. 239

¹⁸¹ Baştürk, s. 113

yaşanır. Üretken özne inşa etme sürecinde kapatılarak disipline etme anlayışı yerini özgür öznenin gündelik yaşam içerisinde üretkenleştirilerek yönetilmesi alır. Bu bağlamda gözetim, insan toplumsallığının bütününe yayılan, insan zihnini ve bedenini kuşatıcı bir roldedir.

Panoptizm doğuşu ve panoptik mekanların yaygınlaşmasıyla başlayan süreçten günümüze değin gözetim kavramı pek çok kez dönüşüme uğramış ancak genel gözetim, farklı araçlar ve tekniklerle de olsa, devam etmiştir. Hatta zaman içerisinde devlet dışı aktörlerin de belirli gözetim teknikleriyle insan toplumsallığına müdahalesi görülür. Özellikle teknolojinin gelişmesi gözetimi kolaylaştırmış ve mekansallığı tamamen ortadan kaldırmıştır.

Çalışmanın devamında gözetim toplumunun doğuşu, panoptikon sonrası döneme ilişkin modern iktidarın gözetim uygulamalarına değinilecek; gözetimin anlamındaki dönüşüm ve postmodern gözetim ile devam edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PANOPTİK TOPLUMDAN SİNOPTİK GÖZETİME: GÖZETİMİN DÖNÜŞÜMÜ

I. POSTMODERN GÖZETİM

A. Panoptik Gözetimin Sonu

Panoptikonun, Bentham'ın mimari bir tasarımından çok daha fazla boyuta sahip olan ve 17. yüzyıldan itibaren temelleri atılan gözetim toplumunun bir fenomeni olduğu aşikardır. Belirli bir ontolojik kaygıyla tasarlanan panoptikon, insan toplumsallığını ideale kavuşturmayı ve dünyayı yeniden kurmayı amaçlayan bir çözüm sunmuştu. Bauman'a göre, panoptikon, kapatılan özneleri sabitler ve sabitlerken aynı zamanda gözetleyenlerin gözetim görevini kolaylaştırır. Her ne kadar sürekli gözetim hissiyatı oluşturan bir yapı olsa da panoptikon belirli sayıda gözetleyeni bulundurmak zorundadır ve gözetleyenlerin zaman zaman fiziken kendilerini göstermeleri bu hissiyatı besleyen bir etken olmuştur. Ancak panoptikon, ideal toplum düzenine ulaşma amacını tam anlamıyla gerçekleştirememiştir; tek kişilik hücre sisteminin gerektirdiği dairesel mimari ile gözetleyenlerin maliyetleri, panoptik gözetim mekanlarının cazibesini kaybetmesinin ekonomik nedenlerindendir¹⁸².

Panoptikon aynı zamanda katı ve sabit bir gözetimin imgesidir. Gözetimin sürekliliğine ilişkin hissiyatla beraber gözetleyenlere ait bakışın hangi açıdan kendilerine yöneldiğini bilmeyen öznelerin harekete geçmelerini önler; aksi yönde bir eylemselliğin hemen tespit edileceğine yönelik kanı, özneyi hareketsiz kılar. Panoptik mekanlarının insan toplumsallığını ideal şekilde disipline edememesi üzerine Bauman, gözetimde panoptikon sonrası döneme geçildiğini vurgular¹⁸³.

Panoptikon sonrası başlayan yeni dönemde küreselleşme ivme kazanır, zaman ve mekân önemini yitirir. Bauman'ın tabiriyle, modernliğin *akışkan* hale geldiği bir dönem başlar ve yaşanan bu dönüşüm gözetim olgusunu da dönüşüme

¹⁸² Zygmunt Bauman ve David Lyon, *Akışkan Gözetim*, çev. Elçin Yılmaz, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 14

¹⁸³ Bauman, *Akışkan*, s. 15

uğratması kaçınılmazdır. Katı mekansallığın sona erışı ve deyim yerindeyse “duvarların yıkılışı” ile gözetim de dönüşmeye başlar.

B. Bauman Düşüncesinde Akışkan Modernlik

Modernliğin düşü, rasyonel ve kesinlikler barındıran bir devlet düzeni kurmaktır. Özellikle ulus devletin inşasında görülen sınırların çizilmesi mevhumu, mekansal kesinliği sağlarken öznenin disipline edilerek yurttaş sıfatını kazanması da toplum mühendisliğinin bir tezahürüdür. Bauman, modernliğin ortaya çıkışını vahşi kültürlerin ıslah edilerek bahçe kültürüne dönüşmesiyle örneklendirir. Onun düşüncesinde modern devlet, çitlenmiş bir bahçedir¹⁸⁴. Ancak modernlik öncesi dönem, bilinçli bir tasarımdan, gözetimden ve disiplinden yoksundur; Gellner’in metaforik anlatımıyla yabani otlarla sarılıdır¹⁸⁵. Bu doğrultuda aklın etkin kılınmasıyla toplumun yabani otlardan arındırılması gerekliliği doğar ve bu benzetmede iktidar, bahçıvan rolündedir.

“Ne kadar iyi yapılmış olursa olsun bahçenin kendini yeniden üretmesi konusunda bahçe tasarımına güvenmek olmaz. Yabani otlar, sürekli gözetim gerektirir. Moderniteyi yaratan iktidar bahçıvan modeli üzerine kuruludur.” ifadesiyle Bauman, insan toplumsallığı üzerinde gözetimin ve disiplinin sürekliliğinin elzem olduğunu vurgular¹⁸⁶. Yabani otların kökünden sökülüp atılması metaforu aynı zamanda güvenlik ihtiyacına cevap verir. Modern devletin toplumdan yabani otların arındırılmasına yönelik disiplin politikalarının temel dayanaklarından birisi de güvenli bir toplum oluşturmaktır¹⁸⁷. Modernlikle vaat edilen güvenli toplum, işaretlenen özneler için özgürlüğün kaybı anlamına gelmekteydi. Bu doğrultuda modernlik, toplumun bir kesimi için özgürlük talebiyken diğer bir kesimi için özgürlüğün kısıtlanmasıydı¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Zygmunt Bauman, **Yasa Koyucular ve Yorumcular**, çev. Kemal Atakay, 2. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 60

¹⁸⁵ Bauman, *Yasa*, s. 68

¹⁸⁶ Bauman, *Yasa*, s. 67

¹⁸⁷ Meltem Kaya, “Zygmunt Bauman ve Akışkan Modernite Kuramına Genel Bakış”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 62, 2019, s. 1451, <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=FJUpm3QBu-adCBSEGMZH> (10.04.2022)

¹⁸⁸ Zygmunt Bauman, **Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları**, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 9

Modernliğin sona erip ermediğine ilişkin tartışma bir kenara bırakıldığında Bauman, bu dönemden sonraki aşamanın bir hal değişimi olduğunu ve modernliğin katılıklarının sıvılaştığını, akışkan hale geldiğini ifade eder¹⁸⁹. Geleneksel dönemin sürekliliğe dair direnci kırılmış, öte yandan erken dönem kapitalizmi artı değer üreten özneyi yüceltmisti. Bu durumun önemli dayanaklarından birisi de özellikle sanayinin gelişmesiyle çalışmayı bir ibadet olarak kabul eden Protestan ahlakıdır. Üretime katkı sunmamanın ve aşırılığın hoş karşılanmadığı, çalışmanın dini referanslarla da teşvik edildiği bir dönemden tüketimin ve lüksün arttırılmasının hedeflendiği bir döneme geçilmiştir¹⁹⁰.

Akışkan modernlik, zaman ve mekân mefhumunun önemini yitirmesine neden olan, dinamik bir kavramdır. Küreselleşme, teknolojinin de gelişmesiyle ülkesel sınırların kolaylıkla aşılabildiği ağlar icat etmiş ve her türlü verinin dünya çapında dolaşımını mümkün kılmıştır. İnsan toplumsallığına ilişkin sınır aşan bu hareketlilik, akışkan ve sınırları belirlenemeyen bir modernlik dönemi, beraberinde geleceğe dair bir belirsizlik ve güvensizliği getirir.

Bauman'ın modernliğe kattığı *akışkanlığın* anlamı, sıvıların ve gazların kimyasal durumlarına özgü bir benzetmeden gelir. Kuvvet uygulanması durumunda sıvı ve gaz durumundaki bir maddenin formunu koruyamaması, kuvvete karşı direnç gösterememesi nedeniyle Bauman, günümüzde geçirdiğimiz dönemi akışkan modernite olarak betimler¹⁹¹.

Günümüze ilişkin postmodernite, geç modernite ya da akışkan modernite gibi farklı adlandırmalar yapılsa da tüm bu adlandırmaların ortak paydasında “insan toplumsallığına ilişkin biçimlerin hızlı bir çözülme sürecine girmesi” yer alır. Toplumdaki katı ve sabit kurumların bu hızlı dönüşümü ve çözülmesi *akışkanlaşma*, *hal değişimi* olarak metaforlaştırılmıştır¹⁹².

¹⁸⁹ Kaya, s. 1453

¹⁹⁰ Yücedağ, s.165

¹⁹¹ Zgymunt Bauman, **Akışkan Modernite**, çev. Sinan Okan Çavuş, 3. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23

¹⁹² Bauman, *Gözetim*, s. 14

C. Gözetimin Dönüşümü Üzerine Düşünmek

Kapatılma düşüncesinin bir disiplin politikası olarak benimsenmesiyle başlayan süreçte panoptikon, öz disiplinli bir toplum yaratma idealini özümsemede önemli bir mekandı ancak toplumdan ayıklananların kapatıldığı şehirlerde görünür haldeydi. Gözetleyen ve gözetlenenler arasında bir bağımlılık ilişkisi mevcuttu. Bu doğrultuda Foucault'nun gözetime yüklediği misyon gösterişli ve azaplı cezalandırma törenlerinden öz-disiplinli bir topluma geçişte bir kolaylaştırıcıdır; Marx için ise kapatılmanın yarattığı ucuz iş gücü emeği oluşturduğu için kapitalist ekonominin bir parçasıdır; Weber'in düşüncesinde ise bürokratik ağı bir üründür.

Modernliğin de geçirdiği dönüşümle beraber gözetimin de anlamı değişmiştir. Günümüzün gözetimini anlamaya ve anlandırmaya dair panoptikondan ilham alarak banoptikon, sinoptikon, omniptikon gibi yeni kavramlar üretilmiştir. Bauman'ın literatüre kattığı gözetime ilişkin kavram ise *akışkan gözetim*dir; tıpkı modernliğin bir sonraki evresindeki katı ve sabit kurumların yaşadığı hal değişimi, *akışkanlaşma*, gözetime de sirayet etmiştir. Katı ve sabit bir gözetim imgesi olan panoptik gözetim mekanları yerini akışkan gözetim tekniklerine bırakmıştır. Bauman, günümüz dünyasını, akışkan olma niteliği hatırd tutularak, post-panoptik olarak nitelendirir¹⁹³.

Gözetimin geçirdiği dönüşümün somutlaştığı başka bir nokta ise gözetim öznesine dair her türden bilginin önem kazanması ve bu bilgilerin sistematik bir biçimde depolanmasıdır. Panoptik mekanlarda başlayan gözetimde de özneye dair edinilen bilgi sınırlıydı. Hayati kabul edilen ayırım, “normal”in belirlenmesi ve “anormal”in kapatılmasıydı. Ancak günümüzde gözetim her yerdedir, deyim yerindeyse hem normaller hem de anormaller gözetim pratikleriyle kuşatılmıştır.

Özneleri sarıp sarmalayan bir gözetim perspektifinin gelişimine paralel olarak hem dünya nüfusu hem de özneye dair elde edilen bilgiler artmıştır. Bilginin depolanması ise teknolojinin gelişmesiyle sistematik hale gelir; bilgisayarın icadıyla ivme kazanan dijital çağ, gözetim ile elde edilen milyarlarca bilginin veri tabanlarına depolanmasını sağlamıştır.

¹⁹³ Bauman, *Gözetim*, s. 15

D. Kontrol Toplumunun Oluşmasında Gözetimin Etkisi

Deleuze, öz-disiplinli bir toplum kurma idealini gerçekleştiremeyen panoptik gözetim mekanlarından sonraki dönemi “*kontrol toplumu*” olarak adlandırır. Ona göre panoptik gözetim kök salan bir ağaç gibi sabit ve katıyken, günümüzün gözetimi ise sarmaşık gibi yayılarak insan toplumsallığını denetim altına alır¹⁹⁴. Foucault’nun kapatma düşüncesiyle başlayan disiplin, toplumsal kontrole, denetime dönüşmüştür. Deleuze’un kontrol toplumu terimi, standart dışı bırakılan öznelerin panoptik gözetim mekanlarına kapatılarak yalıtılmış bir toplum oluşturma idealinden bir kopuş anıdır. Kapatıcı, hapsedici yahut sabitleyici pratikleri benimseyen bir iktidar modeli yerine katı mekansallığı aşan, insan toplumsallığına ilişkin mekân dışı akışlara da hâkim bir iktidar modeli oluşur. Bu doğrultuda özne disipline edilmek için kapatılmaz ancak gündelik hayatında sürekli kontrol ve denetim altındadır.

Öz-disiplinli toplum idealinden kontrol toplumuna geçişte diğer bir önemli değişiklik ise özneler arasındaki iletişimin yoğunlaşarak bilgi akışının artmasıdır. Panoptik mekanlarda görülen tek kişilik hücre sisteminin getirdiği yalıtılmış iletişimsizlik yerini özneler arası yoğun bir iletişime bırakır. Gelişmiş altyapılarla evler, ofisler, şehirler, farklı ülkeler, kıtalar arasındaki mesafeler teknoloji sayesinde kısalmış; özneler akıllı telefonlar, internet ve mail sistemleri, uydu bağlantılarıyla karmaşık bir iletişim ağı içerisinde hayatını sürdürmektedir. Bu dijital ağ içerisinde özne ile dış dünya arasındaki bilgi akışı da oldukça yoğun ve hızlıdır. Sınır tanımayan ve mekânı aşarak yeni bir bağlam sunan dijital ağların, küreselleşmeye de önemli bir ivme kazandırdığı açıktır¹⁹⁵. Örneğin, yakın geçmişte gerçekleşen kitlesel hareketlerin, savaşların, insan hakları ihlallerinin kısaca insan toplumsallığına dair her türlü pratiğin dünyanın pek çok noktasında an be an takip edildiği, sosyal medyadan yapılan canlı yayınlarla küresel seyirciye sunulduğu bir dönem yaşanmaktadır. Bu doğrultuda gerek iktidarlar gerekse kapitalist piyasa, özellikle

¹⁹⁴ Gilles Deleuze, *Post-scriptum sur les Sociétés de Contrôle*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1990, s. 241, <https://infokiosques.net/IMG/pdf/Deleu.pdf> (11.04.2022)

¹⁹⁵ Anthony Giddens ve Philip W. Sutton, *Sosyoloji*, çev. E. Arzu Kayhan, 8. Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 139

dijital ortamlarda gerçekleşen özneler arası iletişimi, yoğun bilgi akışını kontrol ve denetim altına almayı arzular¹⁹⁶.

Kapaticı-kuşatıcı bir mekansal katılığın yerini alan yeni gözetim; gözetleme, takip, kontrol etme, veri kaydı ve depolanması gibi bir dizi insan toplumsallığını şeffaflaştırıcı süreçlerden oluşur. Bu süreçler, büyük ölçüde teknolojik aygıtlarla ve ağ bağlantılı sistemlerin varlığıyla mümkün hale gelmiştir¹⁹⁷. Teknolojinin tahmin edilemez ilerleyişi karşısında gözetim, artık gündelik hayatın bir parçasıdır.

İşe giriş ve işten çıkış saatlerinin takibi için getirilen parmak izi okuyucuları, hastanelerde alınan kan örnekleri, cep telefonlarını ve bilgisayarları şifrelemek için kullanılan yüz tanıma ve retina okuma sistemleriyle ete kemiğe işleyen bir gözetim mekanizması, gündelik hayatın içine tam anlamıyla sızmıştır, gözetiminin yüzeyi vücut parçalarıdır¹⁹⁸. Öznenin parmak izi, yüzü, göz bebeği, kan örneğiyle birlikte elde edilen DNA'sı gibi bireyin kendine has özelliklerine dair bilgi de depolanmaktadır. Gözetimin bedeninin farklı noktalarını kuşatıcı bir form kazandığı ve bu yolla elde edilen bilgilerle bireylerin kontrolünü daha da kolaylaştırdığı açıktır. Kontrolü kolaylaştırıcı bir örnek olarak, bir iş yerine giriş ve iş yerinden çıkışta parmak izi ya da yüz okuma sistemi kullanılması hem mesai saatlerine ilişkin kontrol sağlarken hem de çalışanların parmak izini ya da yüzünü kaydeder. Bu noktada kontrol ve denetimin beraberinde gözetim ve bilgi depolama faaliyetlerini de getirdiği görülür.

E. Gözetimin Devlet Dışındaki Aktörleri ve Tüketime Övgü

Gözetime ilişkin bir diğer önemli yenilik ise gözetleyen aktörlerin sayısındaki artıştır. İlk aşamada gözetim, ulus devletin sınırları içerisinde yayılan bürokratik ağla gerçekleştirilir. Panoptik gözetim mekanlarının yönetimi tümüyle devlete aitti. Merkezden taşraya yayılan bürokratik bir ağa bağlı olarak panoptik gözetim mekanlarına atanan gözetleyenler vasıtasıyla ilerleyen bir sistem vardı. Ancak günümüzde modern devletin gerçekleştirdiği gözetim devam etmekteyken özel

¹⁹⁶ Byung-Chul Han, **Şeffaflık Toplumu**, çev. Haluk Barışcan, 5. Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 68

¹⁹⁷ Gandy'den aktaran Bauman, *Gözetim*, s. 19

¹⁹⁸ David Lyon, **Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum**, çev. Gözde Soykan, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 24

teşebbüslerin tüketicilerin tercihlerini ve piyasada oluşan arz-talep dengesini tümüyle manipüle edici bir gözetim mekanizması oluşturduğu da görülür¹⁹⁹.

Devlet mekanizmaları haricinde gözetleyenlerin sayısındaki artışın yanı sıra ekonomi politiğinin başka bir eksene kayması da gözetimin rolünde değişime neden olmuştur. Erken kapitalist dönemde artı değer üretmeyen öznenin toplumdan koparılarak kapatılması sonrası panoptik gözetim mekanlarında zorunlu çalışma programları uygulandığı görülür. Kapatılma ve zorunlu çalışmanın iç içe geçtiği ve ucuz emek gücünün yaratıldığı bir ekonomi politiği oluşturulmuştu²⁰⁰. Bu anlayışın somutlaştığı bir örnek olarak “Paris Genç Mahkumlar Evi” yönetmeliğinin tüm mahkumlar için öngörülen günde 9 saatlik zorunlu çalışmaya ilişkin maddesi verilebilir²⁰¹.

Erken kapitalist dönemde gözetim, ücretsiz emek gücünün temininde rol oynarken günümüzde tüketimi arttırıcı bir ekonomi politiğine destek sunar. Yenilenen kapitalist ekonomi, piyasa taleplerini belirli hale getirme arzusundadır. Toplu üretimin yerini piyasa talepleri doğrultusunda şekillenen, bireyselleştirilmiş bir üretim biçimi alır. Piyasa taleplerinin belirli kılınması noktasında ise gözetim mekanizmaları devreye girer²⁰².

Özellikle dijital gözetimin payı büyük olmakla birlikte gözetim, tüketime teşvik edilen özne için uygun reklam, pazarlama tekniklerinin bulunması ve uygulanmasında başat roldedir. Kapitalist piyasadaki üretici, tüketici özneye dijital gözetim vasıtalarıyla ulaşır. Gözetim faaliyeti sonucunda tüketicinin piyasadan talepleri tespit edilir ve bireyselleştirilmiş bir üretim döngüsü başlar.

Piyasa taleplerine uygun üretilen ürünlere yönelik uygun reklamlar dijital yollarla, caddelerde ve alışveriş merkezlerindeki panolar ve billboardlarla sunulur. Cep telefonlarına gönderilen kampanya mesajları, e-posta kutusuna dolan tanıtım ve indirim mailleri yahut internet tarayıcısında beliren, tüketim ürünlerini gösterir reklamlar tesadüfi değildir. Tüketime ivme kazandıran ve internet aracılığıyla gelişen elektronik ticarete üreticiler, tüketicilerin online gözetimini sağlayan “cookies” kavramını icat etti. “Cookies” (çerezler) sayesinde tüketicinin fare imleci ile tıkladığı

¹⁹⁹ David Lyon, **Gözetim Çalışmaları – Genel Bir Bakış**, çev. Ali Toprak, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 24

²⁰⁰ Foucault, *Hapishanenin*, s. 31

²⁰¹ La Faucher’den aktaran Foucault, *Hapishanenin*, s. 6

²⁰² Lyon, *Günlük*, s. 87

ürünler, internette ziyaret ettiği siteler kaydedilir. Cookies vasıtasıyla gerçekleştirilen gözetim sonucunda elde edilen, tüketim alışkanlıklarına ilişkin veriler, esasen öznenin maddi durumunu, hayat görüşü gibi kişisel alanını yansıtır. Tüketim alışkanlıklarının, özneye dair bir depolanması gereken bir veri haline geldiği görülür.

Gözetim sonucunda uygulanan doğru teknikle özne, tüketmeye yönelir. Başka bir deyişle, toplumdaki tüketimin yönetimine ilişkin stratejiler icat edilir. Tüketime teşvik etme sürecinde gözetim, toplumdaki öznelere artık akıllı-deli, faydalı-faydasız olarak değil gündelik hayat içerisinde yaptıkları tüketim tercihlerine göre sınıflandırır²⁰³. Post-panoptik dönemde gözetim, aynı zamanda tüketici öznelerin tercihlerine ilişkin profil oluşturma bir aracıdır.

Ancak tüketime ilişkin yapılan gözetim yalnızca tüketim tercihlerine yönelik bir profil oluşturmakla sınırlı kalmaz; öznenin cep telefonu, adresi, vatandaşlık numarası gibi kişisel verileri de *şeffaflaşır*. Kişisel verileri de dahil olmak üzere özneye dair tüketici alışkanlıklarının depolanmasıyla dijital ortam, özne için giderek güvensizleşir.

Bu güvensizleşmeye ilişkin olarak kronolojik bir perspektiften bakıldığında üç aşamalı bir tüketici gözetimi görülür. Bilgisayarın ortaya çıkmasıyla tüketicilerin bilgisayar ortamında gözetlenmesi evresi; bu evreyi ise tüketicinin çevrimiçi gözetlenmesi evresi takip eder. Çevrimiçi gözetimde tüketicinin sanal hareketleri, cookies aracılığıyla takip edilir. Ancak son evrede kapitalist piyasa, tüketicinin çevrimiçi tıklamalarının gözetimiyle yetinmez. Artık tüketicinin kullandığı çevrimiçi uygulamalar sayesinde konum bilgisi de tespit edilmektedir. Günümüzde çevrimiçi uygulamalar aracılığıyla gözetim, sanaldan gerçeklik düzlemine inmekle beraber öznenin hareket ettiği perifer, konum bilgileri oluşturulan tüketici profillerine kaydedilir.

İlk iki evreye nazaran daha yeni bir evre olan öznenin konumunu belirleyici teknolojinin bir örneğine de Covid-19 pandemisinde rastlanır. Bu örnek her ne kadar tüketim ilişkisi içerisinde değerlendirilemese de öznenin konumunu belirleyici pratiğin idraki için önem arz eder. Covid-19 pandemisiyle tüm dünyada hastalığın seyri, bulaşıcılığı ve tedavisine ilişkin bilgilendirici mobil uygulamalar

²⁰³ Baştürk, s. 213

yaygınlaşmıştır²⁰⁴. Özne bu uygulamayı mobil cihazına kurarak vatandaşlık numarasını, cep telefonunu veya konum bilgisi gibi kişisel verilerini paylaşır. Öznelerin konum bilgilerinden hareketle öznenin çevresinde hastalığın risk seviyesini belirten haritalar oluşturulur.

Hastalık belirtilerinin ortaya çıkmasıyla yapılan test sonuçlarına göre öznenin karantina süreci başlar; uygulama sayesinde hastalığı taşıyan öznenin yeri ve iletişim bilgileri tespit edilir, tedavi için gerekli ilaçlar bu konuma yönlendirilir. Karantina süresince özne, gözetim altındadır. Hastalığa yakalanmayan özneler için de çevrimiçi gözetim devam eder. Mobil uygulamadan hastalığın taşıyıcısı olmadığına dair kişiye özgü bir kod alınır ve özne, toplumsallığını sürdürdüğü mekanlara girişte, uçak, otobüs gibi araçlarla seyahat ettiğinde bu kodu kullanır. Bu kodu kullandığı her noktada özne bir iz bırakır. Kişisel kod, öznenin çevrimiçi gözetimin gerçek hayata yansımaları sağlamaktadır.

F. Gözetim ve Güvenlik İlişkisine Dair

Sanayileşme ve kapitalizmin yükselişiyle kent yaşamı, modern öznenin toplumsallığını sürdürdüğü makro ölçekte yerleşim odağı olmuştur²⁰⁵. David Harvey'e göre, kent yaşamı, sanayi kapitalizminin yarattığı yapay bir çerçevedir. Bu çerçevenin oluşumu modern kentleşmenin iç dinamizminin yanı sıra ekonomik iklim, politik, sosyolojik faktörlerle doğrudan ilişkilidir. Ekonomik iklimin modern kentlerde yarattığı dönüşümün en somut göstergeleri, büyüyen iş yerleri, devasa ofis kuleleri ve alışveriş merkezleridir. Büyüme odaklı sermaye, AR-GE çalışmalarıyla kentlerin cazibe noktaları bulur ve üretim merkezlerini, ofislerini tespit edilen verimli noktalara taşır. Sermayenin kent merkezlerinde yoğunlaşması beraberinde göçü ve konut ihtiyacını da getirir²⁰⁶.

Öte yandan kentin sosyolojik dizaynında etkili olan ve günümüzde önemli etik problemlere yol açan bir diğer faktör sınır aşan yahut aşmayan insan hareketliliğidir. Ekonomik nedenlerle yapılan, insani nedenlerle yapılan sınır aşan

²⁰⁴ Covid-19 pandemisiyle tüm dünyada yaygınlaşan mobil uygulamalara Türkiye'den "Hayat Eve Sığar" uygulaması örnek verilebilir.

²⁰⁵ Lyon, *Çalışmaları*, ss. 61-62

²⁰⁶ Giddens, *Sosyoloji*, s. 227

göçlerle modern kentlere olan bu akış, programsız büyüme, çarpık kentleşme ve güvenlik problemlerini doğurur. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan göçlerle Avrupa’da; Afro-Amerikanlara uygulanan etnik ayrımcılık sonucunda da Amerika kıtasında; sömürgeleştirme ve soykırım faaliyetleriyle Afrika’da kentlerin demografik yapılarındaki değişiklikler dikkate değerdir.

Kente gerçekleştirilen sermaye ve insan akışıyla nüfusun artması, güvenlik ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ulrich Beck’e göre, küreselleşme ve teknolojik gelişmelerin hızlı gelişimi, risk ve güvensizlik üretir²⁰⁷. Yeni nesil gözetim, post-panoptik dönemin getirdiği belirsiz gelecek ve güvensizlik içerisindeki topluma dijital bir çözüm sunar. Günümüzde gündelik hayatın sürdürüldüğü alanın kameralarla izlenmesi, meşruiyetini kamu güvenliğinin sağlanmasından alır. Kamusal hayatın geçirildiği, insan toplumsallığının sürdürüldüğü yerlerin kapalı devre televizyon sistemleriyle izlenmesi, insansız hava araçları ve uzaya gönderilen uydular aracılığıyla toplumsallığın takibi, toplum için adeta bir güven takviyesidir.

Graham’a göre, kentlerde yükselen gözetim teknolojisinin oluşma nedenlerinden birisi de savaşlarda kullanılan tekniklerin sivil alanlara sıçramasıdır. 21. yüzyılda dünyanın büyük metropollerinde gerçekleştirilen terör saldırılarıyla kentler ve siviller hedef haline gelmiştir²⁰⁸. Özellikle 11 Eylül, Bali, Paris, Londra, Amman ve Madrid’de gerçekleştirilen terör eylemlerinden sonra küresel çapta yayılan korku, yüksek güvenliğin amaçlandığı yeni gözetim teknolojilerini geliştirirken öte yandan göçmen karşıtlığını ve yabancı düşmanlığının körüklemiştir. Agamben’in ban (yasak) fikri ile Foucault’nun panoptikonunun birleşimiyle oluşan yeni bir terim olarak banoptikon, küresel güvensizliğin doğurduğu bir kavramdır²⁰⁹. Bigo’ya göre, banoptikon, herhangi bir ulus devletten değil küresel alandan dışlanmış bir grup profili oluşturmaya çalışır ve marjinal kabul edilen, istenmeyen öznelerin kapatıldığı panoptikondan bu yönüyle ayrılır: Banoptikonda işaretlenen özneler, ulus devletin sınırları dışından, *uzaktan*, gerçekleştirilen bir gözetim faaliyeti

²⁰⁷ Aysu Çuhacı, “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Kuramı”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 14, 2017, s. 143, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4127> (06.06.2022)

²⁰⁸ Giddens, *Sosyoloji*, s. 230

²⁰⁹ Didier Bigo, *Security, Exception, Ban and Surveillance*, (Ed. David Lyon), Routledge Publishing, New York, 2011, s. 47

ile dışarıda bırakılır²¹⁰. Kapatılmaya ilişkin pratiklerden ziyade tehlikeli olarak işaretlenen özneler, dışlanır. Banoptikon, yaşanan terör saldırılarının tekrarlanmaması adına gelecekte bu tarz saldırıları gerçekleştirebilecek şüpheli grupların gözetimini hedefler, bu gruplara ilişkin bilgi toplanır ve depolanır.

21. yüzyıl başlarında radikal İslamcı terör örgütlerinin gerçekleştirdiği saldırılar sonrasında Bigo, gelecekte muhtemel saldırı tehlikesi yaratabilecek grup olarak sürgün edilenler, sığınmacılar, mülteciler gibi sınır aşan hareketliliğe neden olanları seçer²¹¹. Bu noktada aslında panoptik gözetimde karşılaşılan kategorik kapatılmaya benzer bir evreyle karşılaşılır. Ayrışan yan ise öznelerin kapatılmaksızın farklı gözetim tekniklerinin uygulandığı bir sınıflandırma görülmesidir: Tüketiciler, sığınmacılar, mülteciler, şüpheliler, işçiler gibi öznelerin sınıflandırılmasının yanı sıra kentlerde de güvenlik ve gözetim yoğunluğu yönünden bir sınıflandırmaya gidilir. Aslında kentlerin bazı bölgelerine yönelik getto, varoş gibi isimlendirmeler güvenlik ve gözetim yoğunluğuyla doğrudan ilişkilidir. Örneğin, Amerika'da Afro-Amerikanların; Londra'da Ortadoğulu göçmenlerin, Almanya'da işçi olarak istihdam edilen Türklerin yoğunlaştığı bölgelerin Avrupalı nüfusun yaşadığı bölgelere göre daha yoğun gözetim altında olduğu görülür²¹². Bu saldırılar sonrasında Bigo, olağanüstü hallerde alınan güvenlik önlemlerinin rutinleştiği ve gündelik hayata eklemlendiğine vurgu yapar²¹³. Havaalanlarında, gümrüklerde ve toplu taşıma sistemlerinde yüksek güvenliqli kontrol noktaları oluşturulur ve biyometrik gözetim teknolojileri devreye girer. Bu doğrultuda özneye dair biyolojik ayırt ediciliği olan her türlü iz/işaret, biyometrik gözetim ile depolanabilir. Günümüzde parmak izi, yüz okuyucu, sesli imza gibi tekniklerle öznenin biyometrik bilgisi veri tabanlarında depolanmaktadır.

Gözetim-güvenlik ilişkisine dair önemli bir diğer nokta istihbarattır. Devletler kendilerine yönelik gerçekleşmesi muhtemel olaylara yönelik gerekli tedbirleri alabilmek adına istihbarat ağları kurmuşlar ve bu ağlar yoğunlaştırılmış gözetim

²¹⁰ Emel Tanyeri Mazıcı, “Tüketim Toplumunda Gözetim Uygulamaları ve Tüketici Bakış Açısından Bir Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2018, s. 154, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/455853> (01.03.2022)

²¹¹ Banoptikon aynı zamanda hedef alınan sığınmacı, mülteci ve göçmenlerin sınır dışı edilmek üzere gözetim altında tutuldukları mekanları da icat etmiştir. Farklı ülkelerde “İdari Gözetim Merkezi”, “Alıkoyma Merkezi” gibi farklı isimlerle anılsalar da işlevleri aynıdır.

²¹² Giddens, *Sosyoloji*, s. 223

²¹³ Bigo, s. 48

teknikleriyle donatılmıştır. İstihbarat ağları ile panoptikonun ortak paydası ise geleceğin güvenliğinin sağlanmasıdır.

Dijital gözetim, herhangi bir hukuka aykırı eylemselliğin tespitinde 18. yüzyılın panoptik iktidarlarından daha hızlıdır. Örneğin, hangi aracın kırmızı ışıktaki geçtiği tespiti edilerek vakit kaybetmeksizin cezasının kesilmesi yahut araç sahibinin trafikten men edilmesi, kamusal alanda özneye yönelen herhangi bir hukuka aykırı durumda failin kimliğinin tespiti ya da suçun unsurlarının oluşmadan engellenmesi, toplumda güven duygusunu besler. İnsan toplumsallığının kapalı devre televizyon sistemleriyle izlenmesinin temel motivasyonu da kamu güvenliğinin tesis edilmesidir. Ancak gözetimin sağladığı bu güvenliğe dair koruyucu algının karşısında ise belirli bir oranda insan hakları ihlaline yol açacağı ve insanın mahremiyetinin zedelenebileceği durumlar ve etik problemler yer alır.

Giderek karmaşıklaşan bir yapıya bürünen ve dijitalleşen gözetim, aynı zamanda verileri depolar. Panoptik gözetim mekanlarıyla günümüz gözetiminin farklılaştığı önemli noktalardan birisi de verilerin, gözetim ile elde edilen bilginin sistematik bir biçimde depolanmasıdır. Ancak yalnızca depolanmakla kalmaz, günümüzde gözetim ile elde edilen her türlü bilgi, küresel çapta ticarileşmiştir; bilgi alınıp satılabilen bir şey haline gelmiştir²¹⁴. Gözetim öznelerine dair tüm verilerin depolanması, satılması ve küresel çapta dolaşıma sokulmasıyla doğan önemli etik problemlerden biri de öznenin kişisel alanının ihlalidir.

Devlet gözetiminin gerek teknolojinin sunduğu olanaklarla gerek bürokratik ağla devam ettiği görülür ancak bunun yanı sıra piyasanın öznelerle, toplumsal yaşam içerisinde de öznelerin kendi aralarında gerçekleştirdiği gözetim faaliyetleri de eklenir. Artık özne hem gözetleyen hem de gözetlenendir. Panoptik gözetim mekanlarında görülen azınlığın çoğunluğu gözetlemesine ilişkin pratikler yerini çoğunluğun azınlığı gözetlemesine bırakır.

²¹⁴ Lyon, *Günlük* ss. 296-297

G. Deleuze ve Guattari Düşüncesinde Gözetim Asemblajı

Deleuze, gözetimin aktörlerindeki ve perspektifindeki bu dönüşümü *gözetim asemblajı*²¹⁵ kavramıyla açıklar. Devlet bürokrasisiyle kurulan hiyerarşik gözetimin yanı sıra rizomatik bir gözetimin filizlendiğini ifade eder. Deleuze'un günümüz gözetimine dair sarmaşık benzetmesi de Felix Guattari ile Batı Felsefesine kazandırdığı *rizom* kavramına dayanır. Hiyerarşik katı mekansallığı, sabitliği kök salan bir ağaç ile metaforlaştıran Deleuze-Guattari düşüncesinde rizom, toprağa atılan ve her biri kendi başına kök salabilen, tohumlarını farklı yönlerde fırlatabilen bitkimsi organizmalardır²¹⁶. Ağaç, kökleriyle bir sabit bir noktayı gösterirken rizom, bir *oluşu*, başlangıcı ve sonu belirlenemeyeni simgeler.

Günümüzde geçirdiği dönüşüme bakıldığında gözetim, özneyi kuşatan bir yapıdadır. Gözetim aktörlerinin sayısındaki artış, tüketici öznenin çevrimiçi gözetimi, kentlerin sürekli bir şekilde izlenmesi, kamu güvenliğinin sağlanması adına öznenin bedenine dair ayırt edici biyolojik bilgisinin elde edilmesi ve tüm gözetim faaliyetleri sonucu elde edilen bilgilerin sistematik bir şekilde depolanmasıyla günümüz gözetimi, pek çok farklı tekniğin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Deleuze-Guattari düşüncesindeki asemblaj kavramı, panoptik gözetimin hiyerarşik, sabit ve tekilci yapısının tam karşısında konumlanır ve farklı bağlamlarda gerçekleşen gözetimi bir araya getiren, kapsayıcı bir anlama bürünür.

II. GÖZETİMİN YENİDEN ADLANDIRILMASI: SÜPERPANOPTİKON, SİNOPTİKON VE OMNİPTİKON

İnsan hareketliliğinin bir yansıması olarak kentler; gelir, etnik köken, cinsiyet, belirli bir sosyal gruba aidiyet gibi farklı etmenlere göre öbikleşen bölümlerden gelen özel bir birliktelik haline gelir. Bu özel birlikteliğin oluşumunda önemli faktörlerden biri de sınır aşan ya da aşmayan insan hareketlilikleridir ve özellikle de ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle küresel çapta hareketlilik artmıştır.

²¹⁵ Asemblaj, Fransızca “assemblage” kelimesinden dilimize yansımıştır. Anlamı “toplamak, bir araya getirmek”tir.

²¹⁶ Lyon, *Çalışmaları*, s. 167

Savaşlar, ülkeler arası istihdam talepleri, turizm, refah, güvenlik gibi nedenlerle yapılan yer değişiklikleriyle 21. yüzyıl, göç çağı olarak adlandırılabilir.

İnsanların fiziksel etkileşimlerine paralel olarak çevrimiçi etkileşimlerinin de artması küresel iletişime ivme kazandırır. İnternet, bilgi akışının sınır tanımayan ve hızlı bir biçimde gerçekleştiği, mekânsal sabitleri ortadan kaldıran, sınırsızlık sunan dijital bir bağlamdır. Bu bakımdan, bilişim teknolojisinin küreselleşmeye kattığı anlam, *ele avuca sığmazlıktır*. Küreselleşme kavramına Jowitt, “*Yeni Dünyanın Düzensizliği*” tamlamasıyla yaklaşır; ona göre küreselleşme, bir kontrol merkezinin, idarenin yoksunluğundan kaynaklı başına buyruk bir doğaya sahiptir²¹⁷. Küreselleşmenin ekonomik unsuru ise kapitalizm ve onun ulus devletlerin sınırlarının ötesine uzanma arzusudur. Küresel üretimi hedefleyen ve uluslararası iş bölümünü benimseyen uluslararası şirketler ve tüketime övgü politikaları, bu arzunun ve ele avuca sığmazlığın bir tezahürüdür²¹⁸.

İçinde yaşadığımız küresel toplumda bilişim teknolojilerinin yer almadığı bir toplumsallık biçimi düşünülemez. Günümüzde özne, hayatını geri dönülemez şekilde eklemlenen bilişim araçlarıyla sürdürmektedir. Dijitalleşen yaşam formunun yükselişi, küreselleşmenin ele avuca sığmazlığı günümüzün gözetimini anlamlandırmak adına yeni kavramların icadını zorunlu kılmıştır. Gözetime yönelik çalışmaların orijini Bentham ve Foucault’nun temelini attığı panoptikona dayanır. Ancak Panoptikonun mekânsal katılığının rafa kaldırılıp yerine ikame edilen gözetim pratiğinin bilişim araçları aracılığıyla çevrimiçi bağlama oturtulması, Mathiesen’e göre sinoptikon, Poster’a göre süperpanoptikon, Pimenta’ya göre ise omniptikon kavramıyla açıklanır.

A. Mark Poster’in Süperpanoptikonu

Poster’a göre, süperpanoptikon, panoptikonun dijitalleşmiş ve veri depolama görevini üstlenmiş halidir²¹⁹. Süperpanoptikon, özneye dair bilginin dijital ortama aktarılması, depolanması ve başkaca yerlere aktarılması gibi çeşitli aşamalardan

²¹⁷ Zygmunt Bauman, **Küreselleşme**, çev. Abdullah Yılmaz, 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 64

²¹⁸ Giddens, *Sosyoloji*, s. 137

²¹⁹ Bauman, *Küreselleşme*, s. 55

oluşan bir süreci tanımlar. Bu dijital akışta insan bedeni çevrimiçi ağlara bağlanmıştır ve öznenin gözetlenmekten kaçabilecek hiçbir yeri yoktur.

Süperpanoptikonun panoptikondan ayrılan yanları ise özneye dair bilginin elde edilişi ve mekansal farklılıktır. Panoptikonun özneleri kapatarak ve sabitleştirerek sağladığı gözetimi, süperpanoptikon özneleri çevrimiçi ağlarda görünür kılarak gerçekleştirir²²⁰. Süperpanoptikon, yüksek duvarlar, gözetim kuleleri ve gardiyanlar olmaksızın bir gözetim modeli oluşturur. Panoptikon, insan toplumsallığından uzaklaştırılması gereken özneler için bir ayıklama işlevi görmektedir; bu yönüyle farklılığa tahammülü olmayan bir gözetim anlayışından uzaklaşmış ve özneye herhangi bir sınır çizilmeyen çevrimiçi bir ortam sunulmuştur. Süperpanoptikon, özneye katı mekansallıktan arındırılmış bir hareket özgürlüğü sağlamıştır²²¹.

Günümüzde özne, her yerde ve her an bilişim teknolojileri aracılığıyla internete ulaşabilecek bir düzende yaşamaktadır ve özel alanındaki her türlü bilgisini herhangi bir disipline edici/zorlayıcı eylem olmaksızın dijital alana taşır. Dolayısıyla süperpanoptikonda çevrimiçi ağlara katılmaya, bilgi paylaşımına ilişkin bir rıza üretimi mevcuttur; özneye dair bilginin kamusal alandaki teşhiri gönüllüdür²²². Öznenin rızasıyla paylaştığı tüm bilgilerin veri tabanlarında depolanması da süperpanoptikonun, panoptikondan ayrılan bir diğer yanıdır.

B. Mathiesen'in Sinoptikonu

Öznenin özel ve kamusal alanına karşı duyulan sistematik ve odaklanmış bir merak mevcuttur ve bu doğrultuda 1960'lardan bu yana, bilgisayarlaşma, bu merakı gidermek üzere hatırı sayılır bir yol kat etmiştir. Foucault'nun panoptikonunda eksik kalan teknolojik ilerlemenin gözetimde yarattığı dönüşümü Mathiesen, sinoptikon ile tamamlar. Kitle iletişim araçlarının milyonlarca özneyi aynı anda ekran başına toplayabilme başarısının yeni bir toplum türü yarattığını savunan Mathiesen'e göre çoğunluğun azınlığı gözetlediği bir dönüşüm yaşanır. Çoğunluk, azınlığı ekranlar

²²⁰ Şakir Eşitti, **Gözetim Toplumunda Sinoptikon ve Sosyal Medya**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 76

²²¹ Bauman'dan aktaran Eşitti, s. 77

²²² Solmaz, s. 5

vasıtasıyla gözetler; günümüzde her evde olan televizyon, sinoptik gözetimin önemli bir aracıdır.

Panoptikonda gözetleyenler azınlıktı; azınlığın çoğunluğu gözetlediği, zoraki bir kapatılmadan çoğunluğun azınlığı ekranlarla ve kitlesel medya araçlarıyla izlediği bir toplumsallığa geçiş görülür. Sinoptikon, seyir toplumu yaratmaya odaklıdır²²³. Çoğunluğun ekranlar aracılığıyla gözetlediği azınlık, aslında bir kimliklendirme sürecini başlatır. Panoptikonda görülen kapatılarak disipline etme pratiğinden sinoptikonda vazgeçilir; azınlığı izleyen özne kendini dönüştürür.

“Panoptikon, özel olana açılmış yıpratma savaşına, özel olanı kamusal olan içinde çözümdürme ya da en azından özel olanın kamusal olarak kabul edilebilir bir biçime sokulmaya direnen bütün parçacıklarını hasıraltı etme çabasına karşılık geliyorduydu sinoptikon da kamusal olanın yok oluş edimini, kamusal alanın özel olan tarafından işgal edilmesini, fethedilmesini, istila edilmesini ve parça parça ama amansızca sömürgeleştirilmesini yansıtır. Özelle kamusalı birbirinden ayıran/birbirine bağlayan sınır hattına uygulanan baskılar tersine çevrilmiştir²²⁴.”

Bauman'ın panoptikondan sinoptikona geçişe ilişkin yukarıda yer verilen düşünsel kesitinde de görüleceği üzere²²⁵ görünür olmanın bir sonucu da özel alanın kamusal alana taşınmasıdır. Günümüzde televizyon, radyo ve sosyal medya programlarında öz yaşam öykülerinden oluşan programlar görülür; ekrana çıkarılan azınlığın özel alanına dair bilgisinin izleyen özneye aktarıldığı, bir seyre dönüştürüldüğü bu programlar, sinoptik gözetime örnek verilebilir. Özne, azınlığı dinler, izler ve takip eder.

Öte yandan panoptikonlar inşa edildikleri çevrede etkinlik gösterirler; etki alanı kapsamında kalan özneler kapatılarak sabitleştirilir. Bu yönüyle yerel bir oluşumdur; kurulduğu yer ve belirli bir çeperdeki norm dışılığı önleyebilir. Panoptikona özgü bu yerellik ve mekansal sabitlik beraberinde gözetlenecek kişi sayısı bakımından da bir sınırlılık getirir. Nüfusun sürekli artışı dolayısıyla gözetlenenlerin sayısının da artmasıyla tüm Dünyayı içine alabilecek panoptik

²²³ Aaron Doyle, “Revisiting the Synopticon: Reconsidering Mathiesen’s ‘The Viewer Society in the age of WEB 2.0’”, *Theoretical Criminology*, Cilt: 15, Sayı: 3, 2011, s. 285, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1362480610396645> (02.05.2022)

²²⁴ Zygmunt Bauman, *Siyaset Arayışı*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 81

²²⁵ Bauman, öznelere kendilerini bir seyir nesnesi haline getirmelerini “ayırma” sözcüğü ile ifade eder. Ona göre, sinoptikon, öznelere seyretme eylemine katılmaları için ayartır.

duvarlar örmek imkansızdır. Bu açıklamaların karşısına konumlanan sinoptikon ise doğası gereği küreseldir²²⁶; herhangi bir mekâna ihtiyaç duymaz, esnek bir alandır.

Gözetim öznelere ilişkin belirli ayrımlar hem panoptik hem de sinoptik gözetim dönemlerinde görülür. Kapatılma fikrinin doğuşu ve kapatılan öznelere kategorilere ayrılmasını izleyen dönemde öznelerle yönelik önemli araçlar akıl ve faydadır. Kapatılması gerekenin karşısına özgür kalabilecek bir özne yerleştirilerek dikotomiler icat edilir: Delinin karşısında akıllı; suçlunun karşısında masum, işsiz ya da aylağın karşısında çalışabilen; yaşlının karşısına da genç özne yerleştirilir. Ancak sinoptik gözetim evresinde akıl-faydaya dayalı keskin dikotomilerle kapatılmadan ziyade izleme etkinliğine odaklanılır. İzleyici özne, ekrana çıkmak ve belirlenen bir mesajı vermek için seçilen azınlığı izler ve kendisine aktarılan söylemler, davranış biçimleri, mesajlar doğrultusunda kendini biçimlendirir.

C. Pimenta'nın Omniptikonu

Foucault, Bentham ve Mathiesen çizgisini devam ettiren Pimenta'nın gözetime kattığı yeni bir bakış açısı olan omniptikon; *omniscient*²²⁷ kelimesinden esinlenerek oluşturulmuştur. Pimenta'ya göre azınlığın çoğunluğu gözetlediği panoptikon ile çoğunluğun azınlığı gözetlediği sinoptikona “herkesin herkesi gözetlediği” omniptikon boyutu eklenir. Pimenta, omniptikon kavramıyla gözetimin her yerdeliğine dikkat çeker; bu yeni gözetim anlayışı, özel alan ve kamusal alan arasındaki ayrım silikleştirmiştir. Dijital gözetim, panoptik duvarları yıkmıştır; özne, herhangi bir konumdan çevrimiçi bir ağa ulaşması halinde dünyanın başka bir yerindeki bilgiye ulaşabilecek; kendi bilgisini sunabilecek ve küresel bilgi akışına katılabilecektir.

Televizyonun yanı sıra günümüzde kitle iletişim araçlarıyla, sosyal medyanın önlenemez yükselişiyle izleme etkinliğine paylaşma edimi de katılır; özne, medya kültüründe bir temsil nesnesi haline gelir. Özne, özel alanındaki yapıp etmelerini kamusal alana medya aracılığıyla taşır; sosyal medyada kendini görüntülerle temsil

²²⁶ Bauman, *Küreselleşme*, s. 57

²²⁷ Omniscient, Latince “her şeyi bilen” anlamına gelir.

eder²²⁸. Bu noktada öznenin kendine dair bilgiyi, görüntüyü, düşüncüyü çevrimiçi ağlara katılarak gönüllü bir şekilde paylaşmasıyla gözetlenen ve kontrol edilen bir konuma gelirken başkaca özneleri gözetleme ve kontrol etme imkânı da bulur. Bir nevi özneler arası bilgi değiş tokuşu sağlanır.

Öznenin özel alanının giderek kamusal alana akışı, Yevgeniy Zamyatin'in "Biz" isimli distopyasında insanların tamamen camdan oluşan evlerde yaşaması kurgusunu akıllara getirir; camdan oluşan evler, özel ve kamusal alan arasındaki perdenin kalkması bakımından omniptikonu betimleyici bir anlatı sunar. Özne, çevrimiçi ağlara katıldığı ölçüde görünebilirliği artar gerek özel alan gerek kamusal alan artık oldukça şeffaftır. Özel alanın gönüllü teşhirini sağlayan gözetim pratikleri özneye keyif ve eğlence sunarken denetimi ve kontrolü de elden bırakmaz²²⁹.

Omniptikonda gönüllülük esastır, özneler gözetime direnç göstermezler. Aksine sosyal ağlara katılmak, paylaşımda bulunmak günümüzün "normali" kabul edilir. Çevrimiçi ağlarda gerçekleştirilen her bir tıklama, paylaşım ve düşünce aktarımıyla bir iz bırakır ve bu izler, "kişisel veri" olarak adlandırılır. Çevrimiçi ağlarla çeşitli türden kişisel veriler elde edilir: Bir sosyal medya uygulamasına üye olmak için verilen servis verileri; alışkanlıkları, gündelik rutini betimleyen davranışsal veriler; öznenin kendisi ya da başkası için kullandığı ifade/görüntü/düşüncüyü içeren açıklama verileri gibi veri grubu örnekleri verilebilir²³⁰.

"Günümüzde insanlar en değerli varlıklarını yani kişisel verilerini ücretsiz elektronik posta hizmetleri ve komik kedi videoları karşılığında teslim etmekten son derece memnun. Bu durum, ne yaptığının farkında olmadan koca toprakları üç beş renkli boncuk ve ıvır zıvır karşılığında Avrupalı emperyalistlere satan Afrika ve Kuzey Amerika yerlilerinin durumuna benziyor biraz²³¹."

Harari, bu pasajında omniptikon öznesinin çevrimiçi ağlarda bilinçsizce yaptığı veri paylaşımının altını çizerek. Günümüzde kitle iletişim araçlarıyla ücretsiz

²²⁸ Mustafa Demirtaş, **Panoptikon'dan Sinoptikon'a: Öteki İçin/Kadar Özgürlük**, (Ed. Zülküf Kara, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 97

²²⁹ Selin Bitirim Okmeydan, "Postmodern Kültürde Gözetim Toplumun Dönüşümü: Panoptikon'dan Sinoptikon ve Omniptikon'a", **AGIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 30, 2017, s. 62, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1113745> (02.05.2022)

²³⁰ Şebnem Özdemir, "Post-panoptikon Çağı: Gözetimin Dijitalleşmesi ve Çevrimiçi Kimliğin Gizliliği Üzerine Bir Analiz", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 3, s. 90, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1316200> (03.05.2022)

²³¹ Yuval Noah Harari, **21. Yüzyıl için 21 Ders**, çev. Selin Siral, Kolektif Kitap, İstanbul, 2018, s. 85

bir şekilde elde edilen verilerin ticarileştiği, alınıp satıldığı bir dönem yaşanmaktadır. Tüketimden istihbarata, güvenlikten pazarlama stratejilerine dek geniş bir kullanım alanı bulunan veriler, “veri gözetimi (dataveillance)” adı verilen spesifik bir gözetim pratiğini meydana getirir. Shoshana Zuboff’a göre, gözetimle elde edilen veri, gözetim kapitalizmi için ücretsiz bir hammadde²³². Günümüz teknolojisinde veri gözetimi çoğunlukla çevrimiçi ortamlarda gerçekleştirilmektedir. Örneğin; Google, Facebook, Instagram gibi uygulamalar ücretsiz hizmet, eğlence sunumu karşılığında öznenin adresini, konumunu, vatandaşlık bilgilerini veri olarak kaydeder²³³.

Özneye dair gerek çevrimiçi izlerin gerekse diğer gözetim mekanizmaları tarafından elde edilen (kapalı devre televizyon sistemiyle kentlerin gözetimi, biyometrik gözetimle elde edilen parmak izinin ve yüzün kaydedilmesi tüketim alışkanlıklarına ilişkin profil oluşturulması gibi) verilerin depolanması ve ticarileştirilmesi etik açıdan bir tartışma penceresi açar.

Günümüzde panoptikon, sinoptikon ve omniptikon pratikleri iç içe geçmiş halde bulunur. Gözetimin öznenin özel ve kamusal alanına ilişkin şeffaştırıcı etkisi mahremiyet ve güven ekseninde insan hakları ihlalleri ve etik problemler beraberinde getirir.

²³² Shoshana Zuboff, **The Age of Surveillance Capitalism**, Public Affairs Book, New York, 2019, s. 42

²³³ Barbaros Sönmez, “Gözetim Toplumunun Günümüz Tüketim Dinamikleri Bağlamında Yorumlanması”, **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2016, ss. 270-271, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/178264> (03.05.2022)

SONUÇ

Kurumsallaşmış gözetim, disipline edici bir misyon yüklenen panoptikonla başlar. Günümüze dek gelen süreçte gözetimin amacında, aktörlerinde ve pratiklerinde önemli değişimler yaşanmış; özneler, kaynağı farklılaşan bakışlar altında gündelik hayatına devam etmektedir. Bu değişimler ve bakışlar neticesinde doğal olarak gözetime etik pencereden bakma gereksinimi doğmuştur.

Gözetimin yükselişiyle birlikte insan haklarının ve özgürlüğün korunması amacıyla hukuka aykırı gözetime karşı birkaç hukukçu, 2009 yılında Polonya’da Panoptikon Vakfı’nı kurar. Vakıf, gözetimin günahlarını sıralar: İlk sırada mahremiyetin ihlali gelir; modern gözetim de bu ihlali derinleştirmektedir. Omniptikonda öznelerin birbirini gözetlemesi ve bu gözetim faaliyeti sonucu gerçekleşen özneler arası “veri değiş-tokuşu” bir bilgi simetrisi gibi görülür. Ancak ulusal/uluslararası şirketlerin ve devletlerin veri gözetimi ve depolanması oranları göz önünde bulundurulduğunda, bilgi simetrisi bir yanılsamadan ibarettir. Günümüz gözetiminde serbest piyasa aktörleri ve devletler, öznelerden daha yoğun gözetim gücüne haizdir. Bu bakımdan gözetim, günden güne bilgi asimetrisini büyütmektedir.

Gözetimin bir diğer günahı ise toplumda ayrımcı ve dışlayıcı pratiklere yol açmasıdır. Çevrimiçi ağlarda bırakılan izlerden hayat biçimi, maddi gelir, tüketim alışkanlıklarıyla ilgili profiller oluştururken daha hayati bir ayrımcılık örneği ise din veya milliyet eksenli gelişir. Günümüzde bazı dinlere veya etnik kökene mensup kişilerin belirli hizmetleri alması yahut belirli yerlere girişi engellenmektedir. Korku, bu ayrımcı/dışlayıcı pratikleri besleyen önemli bir faktördür, gündelik hayatın içerisinde artan gözetim, dünyanın korunaklı hale getirdiği mesajını verse de günümüzde korku artarak devam etmektedir. Vakfa göre, güvenlik temel alınarak icat edilen gözetimsel önlemler, problemleri önleyici ya da çözücü nitelikte değil; ancak maskeleyemeye yaramaktadır²³⁴.

Gary T. Marx, yüksek güvenliqli bir toplum oluşturmak, terörle ve suçla mücadele etmek gibi kamu güvenliğini hedefleyen amaçlarla yeni gözetim tekniklerinin aklandığını ifade ederek gözetimin yeni bir etiğe ihtiyaç duyduğunu ekler. Marx’a göre gözetime dair belirlenecek yeni etik çerçeve için zarar, gözetim

²³⁴Bkz. <https://en.panoptikon.org/idea> (03.05.2022)

sınırı, güven, kişisel veri, rıza, farkındalık gibi bazı kavramların anlamlarına açıklık getirilmesi gerekir²³⁵.

Panoptikon Vakfı'nın belirlediği gözetimin günahlar genel olarak çevrimiçi ağlarla, *uzaktan*, gerçekleştirilen pratiklerle meydana gelmektedir. Ancak bunların yanı sıra direkt olarak insan bedenine yönelen gözetim pratikleri de ciddi etik problemlere yol açar. Kamu güvenliği, adli kontroller gibi amaçlarla direkt olarak insan bedenine yönelen gözetim örnekleri; vücut sıvısı, deri veya saç örneği gibi öznenin DNA'sını içeren parçacıkların, parmak izlerinin ve yüzlerin kaydedilerek depolanmasıdır. Kısacası bedenin biyometrik araçlarla *veriye* dönüştürüldüğü bir gözetim dönemi yaşanmaktadır²³⁶. Öznenin maddi ve manevi bütünlüğüne yönelen bu pratikler, çoğunlukla kamu güvenliği, sağlığı gibi nedenlerle öznenin rızası aranmaksızın gerçekleştirilir.

Gözetimin sebebiyet verdiği etik problemler karşısında hukukun iki yöne ayrıldığı görülür. İlk olarak gözetimi meşrulaştıran hukuki düzenlemeler, büyük oranda güvenlik ile ilişkilendirilir. 2000li yılların başlarında gerçekleşen terör saldırıları sonrasında güvenliğin sağlanması ile temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması arasındaki çatışma, güvenliğin sağlanması lehine çözümlenir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde yoğun bir yasama faaliyetine girilmiş ve Terörle Mücadele Yasası, Vatanseverlik Yasası²³⁷ gibi kodlar yürürlüğe girmiştir. Akabinde 2002 yılında Europol ile Amerika Birleşik Devletleri arasında imzalanan iş birliği anlaşmasıyla olası bir terör eylemi için şüpheli görülen öznelere veri tabanlarında bulunan bilgileri tarafların ilgili kurumları aracılığıyla paylaşılacaktır²³⁸. Uluslararası alanda suçluların daha kolay tespit edilebilmesi ve yakalanması adına devletlerin suçluların DNA'larını kaydettikleri dahi görülür. Bu noktada Hobbes'un yurttaşların güvenliğini her şeyin önüne koyan bakış açısıyla karşılaşılr: Güvenliğin sağlanması sonrasında özgürlüğün ancak mümkün olabileceği görüşünden hareket edilerek

²³⁵ Gary T. Marx, "An Ethics for the New Surveillance", **The Information Society**, Cilt: 13, Sayı: 3, 1998, s. 173,

https://www.researchgate.net/publication/220175419_An_Ethics_For_The_New_Surveillance (03.03.2022)

²³⁶ Bauman, *Akışkan*, s. 149

²³⁷ Bu yasalar, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan bireylere ikili bir muamele öngörür. Vatandaş olmayan yabancılar için hukuk dışı uygulamalar öngören bir yasadır.

²³⁸ Cengiz Mesut Tosun, "Gözetleyen Hukuku", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 19, 2015, s. 233, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/804038> (03.05.2022)

gözetim meşru bir zemine oturtulmak istense de toplumda eşitliğin sağlanamaması ve mahremiyetin ihlali hukuka aykırılıkları derinleştirir.

Gözetimin ve hukukun birlikte yoğurulduğu diğer yön ise insan hakları perspektifinden yeni bir bakış sunar. Çevrimiçi ağlar, biyometrik sistemler, kapalı devre televizyon sistemleriyle gözetimle kuşatılmış bireyin özel alanı, mahremiyeti yoğun bir tehdit altındadır; bu noktada insan haklarına ilişkin uluslararası veya bölgesel andlaşmalarda sıklıkla vurgu yapılan “Özel ve Aile Hayatına Saygı Hakkı”, “Ayrımcılık Yasağı” başlıklı maddeler gözetimin yarattığı mahremiyet krizlerine yönelik önemli düzenlemelerdir. Ancak bu düzenlemelerin pek çoğunda kamu güvenliği, sağlığı, ulusal güvenlik gibi sebeplerle devletlerin bu haklara müdahale edilebileceğine yönelik kısıtlamalar içerir; bu bakımdan birtakım kısıtlama sebepleri, mahremiyetin korunmasına ilişkin hukuki düzenlemelerin koruyucu çerperini etkisiz kılabilir²³⁹.

İdarenin kamu güvenliğini sağlamak adına uyguladığı önemli gözetim pratiklerinden biri de karayollarındaki radar uygulamalarıdır. Herhangi bir uyarı bulunmaksızın yerleştirilen gizli radar uygulaması ile bir sürücüyü kesilen idari cezaya itiraz edilmesi sonucunda Yargıtay idarenin gözetim pratiklerine ilişkin farklı bir bakış açısı sunmuştur. Yargıtay 7. Ceza Dairesi’nin 2014/2954 E. 2014/14281 K. sayılı kararında ilk olarak hukuk devleti ilkesi göz önünde bulundurulmuş, idarenin işlemlerinde ve eylemlerinde açıklık ilkesi vurgulanmıştır. Bahsi geçen kararda değinilen bir diğer önemli husus ise gizli radar uygulamasının idari faaliyetlerin belirli olması ilkesiyle örtüşmediğidir.

Dünya çapında mahremiyet arayışlarının bir sonucu olarak gözetim karşıtı sivil toplum örgütleri kurulmuştur. İngiltere’de International Privacy²⁴⁰ (IP); Washington’da Electronic Privacy Information Center (EPIC); Massachusetts’de Consumer Against Supermarket Privacy Invasion and Numbering (CASPIAN) gibi kuruluşlar gözetimin sebebiyet verdiği mahremiyet ihlallerine karşı uluslararası alanda farkındalık oluşturan eylemlerde bulunurlar²⁴¹.

²³⁹ İlyas Doğan (Ed.), **İnsan Hakları Hukuku**, 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s. 720

²⁴⁰ International Privacy, her sene kişisel verileri koruyamayan ve mahremiyete dayalı etik problemlere yol açan şirketlere ironik ve protest bir tavırla “Yılın Büyük Biraderi” ödülünü verir.

²⁴¹ Lyon, *Çalışmaları*, s. 244

İnsan hakları hukukunun, hızlı değişen ve gelişen gözetim pratikleri karşısında önemli reaksiyonları, mahremiyeti ve insan onurunu koruyan yeni düzenlemelerin, hakların ortaya çıkmasıdır²⁴². Son yıllarda pek çok ülkede kişisel verilerin korunmasına yönelik kodifikasyon çalışmaları ivme kazanırken aynı zamanda gözetim karşı mahremiyeti koruyucu bir temel hak olarak unutulma hakkı icat edilir. Günümüzde öznelerin sosyalliklerini büyük oranda çevrimiçi ağlarda sergiledikleri, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde iz bıraktıkları görülür. Kişisel verilerin korunması ve unutulma hakkı, sinoptik ve omniptik gözetim süreçlerinde öznelerin gönüllü olarak çevrimiçi ağlarda bıraktıkları izlerin hukuken korunmasını ve belirli bir süre sonrasında silinmesini öngören haklardır.

Teknolojik gelişmelerin hızlı bir şekilde gelişimi ve gözetimin her yerdeliği, sürekliliği karşısında gerek gözetim karşıtı sivil toplum örgütlerinin farkındalık faaliyetleri gerek mahremiyeti koruyucu hakların yetersiz kaldığı bir gerçektir. Çevrimiçi ağların çok katmanlı ve karmaşık yapısı, veri tabanlarının veri depolama noktasındaki sınırsızlığı mahremiyetin korunmasını daha da güçleştirmektedir.

²⁴² Oğuz Sancakdar ve diğerleri, **İnsan Hakları El Kitabı**, 7. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 60

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral Devletten Ulus Devlete**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Akad, Mehmet, Bihterin Vural Dinçkol, Nihat Bulut, **Genel Kamu Hukuku**, 16. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2020.

Aristoteles, **Politika**, çev. Furkan Akderin, 3. Baskı Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Assmann, Jan. **Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik**, çev. Ayşe Tekin, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Balandier, Georges. **Siyasal Antropoloji**, çev. Devrim Çetinkasap, 2. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

Baştürk, Efe. **Gözetimin Soykütüğü**, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Bauman, Zygmunt, David Lyon. **Akışkan Gözetim**, çev. Elçin Yılmaz, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Bauman, Zygmunt. **Akışkan Modernite**, çev. Sinan Okan Çavuş, 3. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2018.

Bauman, Zygmunt. **Küreselleşme**, çev. Abdullah Yılmaz, 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Bauman, Zygmunt. **Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları**, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, 2000.

Bauman, Zygmunt. **Siyaset Arayışı**, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Bauman, Zygmunt. **Yasa Koyucular ve Yorumcular**, çev. Kemal Atakay, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Beccaria, Cesare. **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, çev. Sami Selçuk, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.

Bentham, Jeremy, Catherine Pease-Watkin, Simone Werret, Barış Çoban, Zeynep Özarslan, **Panoptikon: Gözün İktidarı**, çev. Zeynep Özarslan ve Barış Çoban, 3. Baskı, Su Yayınları, İstanbul, 2019.

Bigo, Didier. “Security, Exception, Ban and Surveillance”, **Theorizing Surveillance** (Ed. David Lyon), Routledge Publishing, New York, 2011, ss. 46-68.

Blouet, Abel. **Projet de Prison Cellulaire Pour 585 Condamnés Précédé D’observations Sur le Système Pénitentiaire**, Firmin Didot Frères, Paris, 1843.

Can, Cahit. **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Gelişim Çizgisi**, 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011.

Cotterrell, Roger. **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, çev. Saim Üye, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Çelebi, Nilgün. **Sosyoloji Notları**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2007.

Deleuze, Gilles. **Post-scriptum sur les Sociétés de Contrôle**, Les Éditions de Minuit, Paris, 1990, <https://infokiosques.net/IMG/pdf/Deleu.pdf> (11.04.2022).

Demirtaş, Mustafa. “Panoptikon’dan Sinoptikon’a: Öteki İçin/Kadar Özgürlük”, **Bauman Sosyolojisi**, (Ed. Zülküf Kara), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 243-263.

D’entr  ves, Alessandro Passerin. **Devlet Fikri Siyaset Kuramına Giriş**,   ev. Furkan Kararmaz, Zoe Kitap, İstanbul, 2021.

Doğ  n, İlyas (Ed.). **İnsan Hakları Hukuku**, Astana Yayınları, Ankara, 2019.

Durkheim,   mile. **Ensest Yasağı ve Kökenleri**,   ev. Zeynep Bengü, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Ehrlich, Eugen. **Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri**,   ev. Aytun Mimar, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Fichter, Joseph. **Sosyoloji Nedir?**,   ev. Nilgün Çelebi, Atilla Kitabevi, Ankara, 2001.

Foucault, Michel. **Biyopolitikanın Doğıuşu**,   ev. Alican Yayla, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Foucault, Michel. **Büyük Kapatılma**,   ev. Işı   Ergüden ve Ferda Keskin, 5. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020.

Foucault, Michel. **Hapishanelerin Doğıuşu**,   ev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2019.

Foucault, Michel. **Klasik   ağda Deliliğinin Tarihi**,   ev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2020.

Foucault, Michel. **İktidarın Gözü**, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

Foucault, Michel. **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 6. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

Freud, Sigmunt. **Totem ve Tabu**, 7. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2020.

Frisby, David, Derek Sayer, **Toplum**, çev. Batuhan Bekmen, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Giddens, Anthony. **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, 9. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020.

Giddens, Anthony, Philip W. Sutton, **Sosyoloji**, çev. E. Arzu Kayhan, 8. Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2019.

Giddens, Anthony. **Ulus Devlet ve Şiddet**, çev. Cumhur Atay, 2. Baskı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Gürkan, Ülker. **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 8. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015.

Han, Byung-Chul. **Şeffaflık Toplumu**, çev. Haluk Barışcan, 5. Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Harari, Yuval Noah. **21. Yüzyıl için 21 Ders**, çev. Selin Siral, Kolektif Kitap, İstanbul, 2018.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1991.

Heywood, Andrew. **Siyaset**, çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla, 9. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, çev. Semih Lim, 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Huxley, Aldous. **Cesur Yeni Dünya**, çev. Ümit Tosun, 34. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2020.

İşsevenler, Vahdet. **Doğal Hukuk Sorunu Aristoteles'in Politika'sı & Hobbes'un Leviathan'ı**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2021.

Lemke, Thomas. **Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi**, çev. Özge Karlık, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016.

Lyon, David. **Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum**, çev. Gözde Soykan, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Lyon, David. **Gözetim Çalışmaları – Genel Bir Bakış**, çev. Ali Toprak, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Malinowski, Bronislaw. **İlkel Toplum**, çev. Hüseyin Portakal, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998.

Megill, Alan. **Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida**, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.

Orwell, George. **1984**, çev. Celal Üster, 75. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2021.

Özcan, Mehmet Tefik. **İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol Mekanizmaları Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, 2. Baskı, 12 Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Özcan, Mehmet Tefik. **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017.

Özdemir, Ali Murat, Abdurrahman Saygılı, Hamdi Gökçe Zabunoğlu, Muammer Ketizmen, Aynur Demirli, Ebubekir Aykut, Ezgi Nur Türkoğlu Karacaoğlu, Göksu Uğurlu, Ozan Giray Şahin. **Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2020.

Revel, Judith. **Foucault Sözlüğü**, çev. Veli Urhan, Say Yayınları, 2012.

Sancakdar, Oğuz, Mustafa Ruhan Erdem, Rıfat Murat Önok, Tezcan Durmuş. **İnsan Hakları El Kitabı**, 7. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2018.

Slaterry, Martin. **Sosyolojide Temel Fikirler**, çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz, 6. Baskı, Sentez Yayıncılık, Bursa, 2008.

Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Topuzkanamış, Engin. **Hukuk ve Disiplin**, 3. Baskı, Zoe Kitap, İstanbul, 2019.

Tunkin, Grigorii Ivanovic. **Theory of International Law**, Harvard University Press, Cambridge, 1974.

Turner, Bryan. **Klasik Sosyoloji**, çev. İdil Çetin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Uygun, Oktay. **Devlet Teorisi**, 6. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Wacks, Raymond. **Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş**, çev. Engin Arıkan, 8. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara, 2018.

Weber, Max. **Bürokrasi ve Otorite**, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2015.

Weber, Max. **Ekonomi ve Toplum-1. Cilt**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2018.

Weber Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Milay Köktürk, 2. Baskı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2013.

Williams, Raymond. **Anahtar Sözcükler**, çev. Savaş Kılıç, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Zuboff, Shoshana. **The Age of Surveillance Capitalism**, Public Affairs Book, New York, 2019.

II. MAKALELER

Alexander, James. “*A Systematic Theory of Tradition*”, **Journal of The Philosophy of History**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2016, ss. 1-28, <https://philpapers.org/rec/ALEAST> (16.09.2021).

Altınörs, S. Atakan. “*Yeniçağ’daki Spiritüel Cevher Anlayışına De La Mettrie’nin İtirazı*”, **Kilikya Felsefe Dergisi**, Sayı: 2, 2020, ss. 24-36, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1350903> (09.01.2022).

Bayrak, Emek. “*Siyasi İktidarın Geçirdiği Dönüşümler Bağlamında Cezalandırmanın Seyri*”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 125, Ankara, 2016, ss. 39-58, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2016-125-1584> (25.02.2022).

Bitirim Okmeydan, Selin. “Postmodern Kültürde Gözetim Toplumun Dönüşümü: Panoptikon’dan Sinoptikon ve Omniptikon’a”, **AGIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 30, 2017, ss. 45-69, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1113745> (02.05.2022).

Butler, Judith. “Bedenler ve İktidar”, **Cogito Dergisi**, Sayı:70-71, 2012, ss. 275-288.

Çuhacı, Aysu. “Ulrich Beck’in Risk Toplumu Kuramı”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 14, 2017, ss. 129-157, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4127> (06.06.2022).

Demircan, Gülçin. “Gözetim ve Gözetimin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine Bir İnceleme”, **D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Durmuş Tezcan’a Armağan**, Cilt: 21, Özel Sayı, 2019, ss. 2033-2062, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/09/GULCIN-DEMIRCAN-1.pdf> (03.03.2022).

Doyle, Aaron. “Revisiting the Synopticon: Reconsidering Mathiesen’s ‘The Viewer Society in the age of WEB 2.0’”, **Theoretical Criminology**, Cilt: 15, Sayı: 3, 2011, ss.283-299, https://www.researchgate.net/publication/258192069_Revisiting_the_synopticon_Reconsidering_Mathiesen%27s_%27The_Viewer_Society%27_in_the_age_of_Web_2_0 (02.05.2022).

Genç, Özlem. “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupasına Etkileri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 10, 2011, ss. 123-150, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/144812> (11.03.2022).

Hsu, Francis L. K. “Rethinking the Concept Primitive”, **Current Anthropology, University of Chicago Press**, Cilt: 5, Sayı: 3, 1964, ss. 169-178, <https://www.jstor.org/stable/2740177> (03.08.2021).

Işık, Sever. “*Michel Foucault’da İktidar, Özgürlük ve Direniş*”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 51, 2012, ss. 103-114, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877883.pdf> (05.03.2022).

Kaya, Meltem. “*Zygmunt Bauman ve Akışkan Modernite Kuramına Genel Bakış*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 62, 2019, ss. 1450-1455, <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=FJUpm3QBu-adCBSEGMZH> (10.04.2022).

Kurtuluş, Güneş, Mustafa İnci, “*Fransız Merkantalizminin Disiplinci İktidar Projesi: Büyük Kapatılma*”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2021, ss. 253-265, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2169873> (03.04.2022).

Marx, Gary T. “*An Ethics for the New Surveillance*”, **The Information Society**, Cilt: 14, Sayı: 3, 1998, ss. 171-185, https://www.researchgate.net/publication/220175419_An_Ethics_For_The_New_Surveillance (03.03.2022).

Nar, Mehmet Şükrü. “*Kültürel Hukuk: Geleneksel Kontrol Mekanizmaları*”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 108, Ankara, 2013, ss. 273-290, <http://tbddergisi.barobirlik.org.tr/m2013-108-1313> (19.04.2021).

Oranlı, İmge. “*Biyopolitikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştiri*”, **Cogito Dergisi**, Sayı: 70-71, 2012, ss. 39-51.

Serdar, Murat. “*Orta Çağ Avrupasında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri*”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 9, 2014, ss. 100-110, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/802343> (10.03.2022).

Özdemir, Murat. “Foucault Sosyolojisinde İktidarın Serüveni: Pastoral İktidar, Disiplinci İktidar, Biyo-İktidar”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, ss. 109-133, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1658743> (31.03.2022).

Özdemir, Şebnem. “Post-panoptikon Çağı: Gözetimin Dijitalleşmesi ve Çevrimiçi Kimliğin Gizliliği Üzerine Bir Analiz”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 3, ss. 81-108, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1316200> (03.05.2022).

Solmaz, Mustafa. “Güncel Gözetimi Bauman’ın Sosyal Teorisinden Hareketle Anlamak”, **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020, ss. 1-10, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1188121> (01.05.2022).

Sönmez, Barbaros. “Gözetim Toplumunun Günümüz Tüketim Dinamikleri Bağlamında Yorumlanması”, **Selçuk İletişim Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2016, ss. 262-284, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/178264> (03.05.2022).

Tanyeri Mazıcı, Emel. “Tüketim Toplumunda Gözetim Uygulamaları ve Tüketici Bakış Açısından Bir Değerlendirme”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, 2018, ss. 149-171, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/455853> (01.03.2022).

Tosun, Cengiz Mesut. “Gözetleyen Hukuku”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 19, 2015, ss. 223-236, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/804038> (03.05.2022).

Yücedağ, İbrahim. “Modern Toplumda Denetim Asemblajı”, **SDÜ Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 41, 2017, ss. 161-175, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/348238> (03.03.2022).

Yükselbaba, Ülker. “*Èmile Durkheim’a Göre Toplum, Düzen ve Hukuk: Hukukun ve Cezanın Evrimi*”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 75, Sayı: 1, 2017, ss. 191-226, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/327247> (20.11.2021).

Zabunoğlu, H.Gökçe. “*Kapitalizm, Biyoiktidar ve Özne*”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2021, ss. 231-256, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1700488> (02.01.2022).

III. DİĞER KAYNAKLAR

Eşitti, Şakir. **Gözetim Toplumunda Sinoptikon ve Sosyal Medya**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Panoptikon Foundation, <https://en.panoptikon.org/idea> (03.05.2022)

Bibliothèque National France, www.gallica.bnf.fr (06.04.2022)

Central National du Cinéma et de L’image Animée, <https://imagesdelaculture.cnc.fr/-/petite-roquette-une-prison-machine-la-> (30.03.2022)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Horus%27un_gözü (10.02.2022)

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/panoptic#note-1> (12.02.2021)